

OSNOVNA OBILJEŽJA

Razvoj industrije u hrvatskim pokrajinama otpočeo je u drugoj polovini XIX stoljeća i odvijao se vrlo sporo.¹ Zanatska proizvodnja dominirala je još do kraja tog stoljeća i u vrijeme kada se u industrijski razvijenijim zapadno evropskim zemljama oblikuju već složeni industrijski privredni sistemi, koji se pod kraj XIX stoljeća javljaju u vidu trustova i kartela. U hrvatskim pokrajinama tada još teče prvobitna akumulacija kapitala od isplate kmetskih obaveza i razvlašćivanja feudalnih odnosa, a pod kraj stoljeća postepeno ulazak stranog investicijskog kapitala. Akumulacija domaćeg kapitala, neophodnog za razvoj industrije, zasnivana je na prvotnoj produkciji, koja je i sama proživljavala transformacije i krize raspada feudalnih odnosa, te od individualnih ulaganjima pojedinaca, odnosno o bankarskom sistemu kredita novčanih sredstava akumuliranih od hipoteka i štednih uložaka.

Prvi značajniji početci industrije u hrvatskim zemljama su 80-te i početak 90-tih godina, odnosno njena prva faza u kojoj se industrija javlja s utjecajnijom ulogom u privrednom životu. Razmjere i veličinu industrije u tom razdoblju, na osnovu raspoloživih podataka, može se djelomice sagledati uspoređujući broj poduzeća i radnika u «pravoj» industriji, a tada su to smatrana poduzeća s preko 20 radnika, te usporedbom industrijskih i obrtničkih poduzeća. Prema ugarskim statističkim podacima ti su odnosi 1890. bili slijedeći za Banovinu i Rijeku, odnosno austrijskih za 1902 za Istru i Dalmaciju:²

¹ O počecima i razvoju industrije u hrvatskim pokrajinama vidi radove prof.dr. Igora Karamana, posebno njegove knjige «Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)», Zagreb, 1991, također upozoravam na radove Mire Kolar o razvoju industrije u međuratnom razdoblju u hrvatskim pokrajinama.

² Ungarischeesstatistisches jahrbuch, neue folge, 1993, Budapest 1894, str. 134 ; za Istru i Dalmaciju podatcise odnose na 1902 u Oestereische statistik, band 75 ; Statistički godišnjaci za Hrvatsku i Slavoniju 1900-196 i 1910, str 497 i 385

Poduzeća po broju Zaposlenih bez pomoćnika	Ugarska		Rijeka		Hrvatska i Slavonija		Ukupno	
	poduzeća	radnici	Poduzeća	Radnici	Poduzeća	Radnici	poduzeća	Radnici
	181,163		768		17,124		199,055	
Sa 1 pomoćnikom	61,449	61,449	244	244	6,267	6,267	67.960/	67.960/
2	24,165	48.330/	69	138	2,549	5,098	26,783	53,566
3-5	18.100/	64,991	95	366	1,664	5,891	19,859	71,248
6-10	4,391	32,051	38	278	298	2.200/	4,727	34,529
11-20	1,501	21,386	18	262	11	1.560/	1.630/	23,208
21-100	920/	36,301	8	238	85	3,686	1,013	40,225
101-200	100/	14,057	2	289	12	1,679	114	16,025
201-300	41	10,445	2	524	6	1,472	49	12,441
301-500	32	12,207	1	484	6	2,501	39	15,192
501-1000	17	11,809	0	0	1	523	18	12,332
više od 1000	10/	14,288	1	1,842	0	0	11	16.130/
u postotcima								
bez pomoćnika	62,07	0	61,85	0	60,89	0	61,96	0
Sa 1 pomoćnikom	21,05	18,77	19,47	5,23	22,28	20,3	21,15	18,73
Sa2	8,28	14,77	5,51	2,96	9,06	16,51	8,34	14,76
Sa 3-5	6.20/	19,86	7,59	7,85	5,92	19,08	6,18	19,64
Sa 6-10	1,51	9,79	3,03	5,96	1,06	7,12	1,47	9,52
Sa 11-20	0,51	6,53	1,44	5,62	0.40/	5,05	0.50/	6.40/
Sa 21-100	0,32	11,08	0,64	5.10/	0.30/	11,94	0,31	11,08
sa 101-200	0,03	4,29	0,16	6,19	0,04	5,44	0,03	4,41
sa 201-300	0,01	3,19	0,16	11,23	0,02	4,77	0,02	3,43
sa 301-500	0,01	3,72	0,08	10,37	0,02	8,1	0,03	4,19
Sa 501-1.000	0,01	3,68	0	0	0,01	sij.69	0,01	3.40/
više od 1.000	0	4,37	0,08	39,49	0	0	0	4,44

Poduzeća	Poduzeća	radnici	Bez pomoćnika	ISTRA		6- 10	11- 20	21-50	51- 100	1001- 300	301- 1.000	preko 1.000	
				Nika.-sa 1	1902 2-5								
sva poduzeća	10,419	30,21	392	4,48	4.480/	320	112	38	27	10	5	3	
Radnici						10,626	2.300/	1,588	1.120/	1,951	1,802	2,715	3,598
obrt i industrija	5,871	23,33	343	2,272	2,479	259	100/	36	26	10	5	3	
Radnici					6,683	1,877	1,423	1,075	1,898	1,802	2,715	3,598	
promet i trgovina	4,548	6,887	49	2,208	1,553	61	12	2	1				
Radnici					3,988	423	165	45	53				
DALMACIJA				1902									
sva poduzeća	12,082	26,4	532	5,706	4,134	277	136	31	11	7	1	1	
					11,329	1,992	1,926	951	736	1,091	635	2,028	
obrt i industrija	7.600/	19,97	486	3,212	2.900/	224	131	26	7	6	1	1	
					8,364	1,619	1,857	794	464	984	635	2,028	
promet i trgovina	4,482	6,432	46	2,494	1,234	53	5	5	4	1			
					2.960/	373	69	157	272	107			

U Postotcima Prema Statističkom godišnjaku za Hrvatsku i Slavoniju za 1905
str.497 za god 1910 i str385, i 1917

Bez pomoćnog Osoblja	1890					
	Sa 1r.	Sa 2 r.	sa 3-5 r.	sa 6-10	sa 11-20	Više od 21 r.
67.34	18.77	7.51	4.87	0.86	0.32	0.33
	1900					
68.87	17.58	6.9	4.76	1.01	0.35	0.53
	1910					
68.01	17.05	7.02	5.63	1.28	0.5	0.51

Navedeni podatci pokazuju velike razlike u broju obrtničkih i industrijskih poduzeća i radnika u njima, ali i približno jednak relativni odnos tih razlika u Banovini i Ugarskoj, a veći nerazmjer u Dalmaciji i Istri. Poduzeća s preko 100 zaposlenih, što se tada računalo već industrijskim poduzećem, bilo je u Istri u skoro svim djelatnostima, iako uglavnom samo po jedno, a u Dalmaciji nešto manje i uglavnom u rudarstvu i u građevinarstvu..

Budući da je tada osnovni faktor u proizvodnji, odnosno koncentraciji proizvodnog kapitala, bila radna snaga, to je broj zaposlenih bio i svojevrstan parametar industrijskog razvoja tog vremena, pa to pokazuje širu osnovu početaka industrijalizacije u Ugarskoj i Austriji nego u Hrvatskim pokrajinama, jer su u njima bila uglavnom manja poduzeća. Ako se dalje analizira drugi faktor o kojem je ovisila proizvodnja-financijski kapital- tada se vidi da je u Banovini industrija razvijana u počecima pretežno vlastitim izvorima financiranja. U Banovini su industrijska poduzeća financirali samostalni poduzetnici u 68 % industrijskih poduzeća vlastitim kapitalom, 10% financirala su razna gospodarska društva /kompanije/, 4,5% poduzeća bila su financirana akcijskim kapitalom, a strani kapital sudjelovao je u 7 % poduzeća, dok je preostalih 4% financirano iz drugih izvora. U Ugarskoj je bio sličan odnos financiranja s time da je akcijski kapital bio jači od «kompanijskog» i sudjelovao s 11,5 posto u ukupnom industrijskom kapitalu. Akcionarski i «kompanijski» kapital bio je u Ugarskoj već od početaka industrijalizacije jače zastupljen nego u Banovini, što je omogućavalo i pokretanje krupnijih poduzeća. Te

su se razlike s obzirom na porijeklo kapitala javile i u omjerima zaposlenosti radnika u poduzećima. U Banovini je 61 % radnika radilo u poduzećima s privatnim kapitalom, a u Ugarskoj samo 41%, mada je takvih poduzeća bilo 70%, što znači da je manji dio radnika radio u poduzećima samostalnih poduzetnika. U poduzećima s akcionarskim kapitalom radilo je u Ugarskoj 27% radnika, a u Banovini samo 5% radnika, što opet pokazuje da su u Ugarskoj bila jača akcionarska poduzeća. U Banovini je na primjer bilo 25 akcionarskih poduzeća, dok ih je u Ugarskoj bilo samo 5, ali su to bila velika proizvodna poduzeća. Treća razlika se javlja u broju zaposlenih u državnim poduzećima. Iako s približno jednakim uložnim kapitalom, u tim je poduzećima u Banovini bilo zaposleno samo 5% radnika, a u Ugarskoj 16 posto. Takvih «državnih», odnosno mješovitim poduzećima s učešćem državnog kapitala, bilo je u Ugarskoj 352, u Banovini 22, pretežno zanatske radione. Znatan broj zaposlenih u tim poduzećima radio je na željeznicama, pa i na području Banovine. Kako su uz kapital i radna snaga bile osnovne pretpostavke ekonomskog potencijala i njegovog razmještaja, upravo su ti parametri pokazivali značajnije usmjerenje industrijskog razvoja Ugarske u pravcu složenijih oblika kapitalističke proizvodnje u vidu okrupnjivanja i kapitala. Državne subvencije industriji bile su također u Ugarskoj prisutnije putem preuzimanja nadležnosti države nad prometom kao važnim faktorom industrijskog razvoja.

Uz podatke o radnoj snazi kao faktoru proizvodnje potrebno je napomenuti da je istovremeno bilo oko 15 % nezaposlenih radnika u odnosu na sve zaposlene ili 80 % u odnosu na industrijske radnike. Postotak nezaposlenosti u Banovini bio je samo za 1% veći od postotka nezaposlenih u cijeloj Ugarskoj, ali je omjer u odnosu na industrijske radnike znatno drugačiji-oko 30% nezaposlenih. Bili su to pretežno kvalificirani obrtnički radnici /kalfe/ koji nisu mogli naći zaposlenje u obrtu, zbog njegove stagnacije, a nisu se mogli uklopiti u industriju bilo, zbog njene strukture, bilo zbog njenog ograničenog obima.

Prema istim statistikama bio je relativno veliki broj nezaposlenih kalfi u odnosu na zaposlene kao i majstora. U apsolutnim brojevima nije bilo puno nezaposlenih, ali u relativnim odnosima od 10-14 posto u odnosu na zaposlene bilo je puno, s time da je dvostruko više bilo nezaposlenih kalfi nego majstora, koji su mogli otvoriti obrt i koliko toliko si

osigurati egzistenciju. Najviše neuposlenih bilo je u Modruško-riječkoj županiji, gdje je dosizao i do 50 posto, a najmanje u Srijemskoj, samo 4-14 posto. Razvoj industrije omogućavao je i veće zapošljavanje u njoj, ali nedostatno u odnosu na povećanje potreba. Zbog promjena vlasničkih struktura na selu i raspadanja kućnih zadruga, a time i smanjivanje posjeda pojedinih domaćinstava, povećan je broj seoskog stanovništva koje tražilo zaradu i u industriji, bilo kao sezonski ili stalni radnici. Odnosi u industriji kao i sama njezina egzistencija ovisili su o odnosima u poljoprivredi, zbog više razloga. Prije svega, znatan dio industrije imao je agrarne sirovine za osnovu svoje proizvodnje, radna snaga je u industriju dolazila uglavnom sa sela, a seljak je kao najbrojniji dio stanovništva bio i važan potrošač industrijske robe. Zbog toga je i odnos poljoprivrede i industrije bio međuovisan sve vrijeme kapitalističkog sustava u hrvatskim pokrajinama, što nije rješavano sve do poslije drugog svjetskog rata.

Ostale hrvatske pokrajine, odnosno područja-Dalmacija i Istra, bile su još manje industrijalizirane od Banske Hrvatske. U njima je bilo nešto industrije u lukama i nekoliko rudnika ugljena, a u međuratnom razdoblju nešto više. Posebno se odvajala luka Rijeka u kojoj je bilo relativno dosta industrije i u kojoj je zapošljavano stanovništvo iz okolnih područja. Najviše zaposlenih industrijskih radnika je bilo u tvornici duhana /1.842/ ili 2/3 ukupnog broja industrijskih radnika, zatim u ljuštioniци riže-257, tvornici papira 170 i rafineriji petroleja 267 radnika. Bilo je i nekoliko većih manufaktura za izradu bačava, soda vode, munjara, izradi parketa, nekoliko mlinova te većih zidarskih i klesarskih radionica. U Rijeci je od zaposlenih bilo više industrijskih nego obrtničkih radnika, zbog relativno ranog razvoja industrije vezanog uz uvoz roba kroz riječku luku. Budući da su gradu Rijeci pripadale i općine Bribir, Crikvenica, Selce, Ledenice, Novi Vinodolski i Grižane, u kojima je pretežito bila obrtnička proizvodnja, to su i u toj općinskoj zajednici bili omjeri obrtničkih i industrijskih radnika približni.

STRUKTURA PODUZEĆA PO PROIZVODNIM SKUPINAMA I ZAPOSLENIMA DO PRVOG
SVJETSKOG RATA

Najviše poduzeća u hrvatskim pokrajinama, ali i u cijeloj Austro-Ugarskoj početkom 90-tih godina XIX stoljeća, bile su zanatske radionice bez pomoćne radne snage ili s jednim do dva pomoćnika. Po tim pokazateljima u Banovini je ne agrarna privreda bila slična kao i u Ugarskoj, što pokazuje slijedeća tablica:1

Struktura poduzeća po proizvodnim granama

	Ugarska		Rijeka		Hrvatska i Slavonija		Ugarska s		Banovinom	
	poduzeća	radnici	poduzeća	Vlasnici	poduzeća	vlasnici	Poduzeća	Radnici		
Industrija	43.43	56.57	21.70	78.30/	41.42	58.58	43	56.91		
Za ind.vezane djelat.	53.93	46.07	50.23	49.77	43	56.4	52	47.10/		
Obrt	47.75	52.25	39.37	60.63	45.18	54.88	47.50/	52.50/		
Ukupno	45.62	54.38	28.04	71.96	42.25	57.75	45.19	54.81		

Veliki broj samostalnih zanatlija statistički pokazuje uravnilovnu sliku i socijalnih slojeva u Banovini i u Ugarskoj. Prema navedenom prosjeku dolazilo je na svakog poslodavca 1,5 radnika, što je gledano u cjelini stvaralo iluziju socijalne ravnoteže, ali u realnosti ona nije postojala. Već je tada izrazita protuteža između obrta i industrije, kao i poslodavaca i industrije odnosno kao i poslodavaca i radnika. Obrtnici koji su radili sami, ili s jednim do dva pomoćnika, djelomice su se po ekonomsko- socijalnom položaju mogli ubrojiti u radničku klasu, ali ne i pravno-socijalnom. Ova je međuklasa bila najbrojnija kategorija i ujedno i najviše fluktuativna. Za dalji ekonomski, a posebno industrijski razvoj, ona nije bila odlučujuća, već onaj manji broj poduzeća i radničke klase koji se javlja u industriji. Oni su označavali nukleuse daljeg privrednog razvoja, zbog koncentracije proizvodnih kapaciteta, i bili pretpostavka brže i veće proizvodnje i razvoja proizvodnih snaga. Industrijska proizvodnja u svojim začetcima, ali i kasnije, bila je orijentirana na proizvodnju robe široke potrošnje zasnovanu uglavnom na domaćim sirovinama, dobivenih iz jednostavnih prirodnih sirovina /drvo, zemlja-pijesak i ilovača, lapor i slično/ koje nisu iziskivale dulji proces prerade, ili na produktima poljoprivrede kao sirovinama /kože, plodine, industrijsko bilje/. Te su sirovine ostale i dalje glavni izvor industrijske proizvodnje, za robe široke potrošnje, ili su kao polu prerađevine izvožene. Glavni pravci

³ Isto kao u bilješci 2

industrijskog razvoja utemeljeni u 90-tim godinama ostali su i dalje dominantni za industrijski razvoj u narednim desetljećima.

Krajem 90-tih godina javljaju se u industrijskom razvoju promjene u kvalitativnom pravcu time što je jasnije bila izražena podjela na sirovinsku i prerađivačku industriju, mada se u cijelom tom razvoju ne može govoriti o njihovoj striktnoj podjeli, već više o rastu kako proizvodnje tako i proizvodnih odnosa. Intenzitet granskog širenja, kao i opsega poduzeća u Banskoj Hrvatskoj tijekom 90-tih godina, pokazuju i podatci porasta broje industrijskih poduzeća od 110 na 213 u vremenu od 1890-1900. da bi do 1910. porastao na 271. U cijelom tom razdoblju javljaju se uglavnom iste industrijske djelatnosti, ali u vrlo različitom obimu, što pokazuje i tablica:⁴

Godine	INDUSTRIJSKE DJELATNOSTI													ukupno
	Željeza i strojeva Metala	Kamena, drvna zemlje ist.	kože i Čekinja	Tekstilski odijevanja	Papira	Hrane i Pića	kemijska	građevinska	grafička	ugostiteljstvo				
1900-poduzeća	5	4	15	113	2	2	3	2	22	9	18	10	8	213
1910-isto	5	9	26	106	2	8	6	4	35	11	32	16	16	271
1900-radnici	145	571	1.610	9.761	101	515	786	431	1.796	1.313	1.096	472	202	18.799
1910-isto	162	1.111	3.399	8.611	119	1.284	789	534	3.070	1.828	1.461	783	453	23.604

Tablica pokazuje da su do 1910. prisutne uglavnom sve industrijske djelatnosti, iako ne jednakim intenzitetom, posebno one koje su imale značajniju podlogu početkom 90-tih godina. Tada se intenzivno razvila drvena industrija, i ranije jedna od najjačih industrijskih grana. U njoj je bilo zaposleno 1900. toliko radnika koliko je bilo deset godina ranije uposlano u cijeloj industriji. Ipak u drvnoj industriji je bilo najviše najjednostavnijih vrsta poduzeća - pilana, i samo nekoliko tvornica pokućstva i drugih drvo prerađivačkih poduzeća. Industrija željeza i kovina te strojeva bila je istom u zametku s nekoliko manjih radiona. Osim proširivanja proizvodnih industrijskih vrsta u tom je razdoblju pokrenuto i okrupnjivanje industrijskih poduzeća, jer je oko 25 posto industrijskih poduzeća zapošljavalo više od 100 radnika, a tri više od 500 radnika. Među najvećim industrijskim poduzećima u tom popisu bile su željeznička radiona u Zagrebu, zatim tvornica cementa (617 radnika), nekoliko pilana s 200-500 radnika, predionica pamuka u Dugoj Resi-490 r., dvije tvornice papira u Sušaku -

⁴ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1910, str.382 -385

255 r., dvije tvornice duhana-783 r. i tvornica tanina u Našicama s 537 radnika. Bila su to uglavnom ona poduzeća koja su i početkom 90-tih godina imala najveći broj radnika i u tijeku deset godina povećale svoje kapacitete, a uz njih se razvilo i niz manjih poduzeća. Ipak i dalje struktura industrije pokazuje njene zanatske i manufakturne korijene, koje je često nadilazila jedino brojem radnika i umnažanjem kapaciteta, ali je ostala još uvijek s velikom primjenom manualnog rada. Većina njih je i dalje zasnivala proizvodnju na agrarnim primarnim sirovinama. Bilo je to vrijeme umnožavanja proizvodnih kapaciteta pojedinih proizvodnih pogona. U tom prvom razdoblju industrijalizacije u hrvatskim pokrajinama dominirala je industrija potrošnih dobara uz djelomično razvijanje druge industrije, i na tim je osnovama tekao industrijski razvoj do prvog svjetskog rata, ali slabijim intenzitetom nego u navedenim počecima.

Povećanje broja većih poduzeća bilo je uglavnom ravnomjerno i jedino je veći pomak u broju poduzeća od 100-200 radnika, a smanjen je broj s 200-300 radnika, što pokazuje izvjestan negativan trend poduzeća srednje veličine, ali je povećan i broj poduzeća s preko 500 radnika. Kriza poduzeća srednje veličine vjerojatno je bila posljedica i ekonomske krize 1907-1909. ali i restrukturiranja u pojedinim privrednim djelatnostima. Ipak ti pomaci nisu bili veliki pa se s tog aspekta gledan razvoj industrije može smatrati u globalu ravnomjeran, što pokazuje i razvoj pojedinih industrijskih grana kako slijedi:⁵

industrijske djelatnosti	1909	sav broj		poduzeća sa slijedećim brojem radnika											
		poduzeća	radnici	21-50	51--	100/	101	Do 200/	201	300/	301 do 500/	500 i više	radnici		
Željeza i kovina	1900	5	145	5	145	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1910	5	162	4	110	1	52	0	0	0	0	0	0	0	0
Strojeva	1909	4	571	2	64	1	51	0	0	0	0	1	456	0	00
	1910	9	1.111	2	67	5	422	1	117	0	0	0	0	1	505
Kamena, zemlje i sl.	1909	15	1.610/	7	237	3	228	4	528	0	0	0	0	1	617
	1910	26	3.399	15	482	5	370	5	714	0	0	0	0	1	1.833
Drva i kosti	1910	113	9.716	51	1.613	31	2.225	20/	2.878	8	1.831	2	644	1	570
	1910	101	8.611	50	1.664	21	1.537	21	2.692	6	1.412	2	752	1	554
Kože i izrađevina	1909	2	101	1	22	1	79	0	0	0	0	0	0	0	0
	1910	2	119	1	25	1	94	0	0	0	0	0	0	0	0
Tekstila	1909	2	515	1	23	0	0	0	0	0	0	1	492	0	0
	1910	8	1.284	4	142	1	87	1	161	1	221	0	0	1	673
Odijevanja	1909	3	786	2	47	0	0	0	0	0	0	0	0	1	739

⁵ Statistički godišnjaci za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1900 i 1910, Zagreb, 1906, 1917, str.494—517 i 385-401

	1910	6	789	5	148	0	0	0	0	0	0	0	0	0	641
Paoira		2	431	0	0	0	0	1	176	1	255	0	0	0	0
	1910	4	534	1	35	1	61	1	169	1	269	0	0	0	0
hrane i pića		22	1,796	13	387	6	419	0	0	1	207	2	783	0	0
	1910	35	3.070	21	630	5	345	5	583	1	252	2	1.260	0	0
Kemijska		9	1,313	3	82	1	53	2	323	2	537	1	318	0	0
	1910	11	828	2	68	1	65	4	559	2	423	2	713	0	0
Građevinska		18	1,096	13	403	3	265	1	184	1	244	0	0	0	0
	1910	32	1.461	23	705	7	476	2	280	0	0	0	0	0	0
Grafička		10	472	5	160	5	312	0	0	0	0	0	0	0	0
	1910	16	733	12	429	3	215	1	139	0	0	0	0	0	0
Turizam i ugostitelji		8	202	8	202	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1910	16	453	16	453	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ukupno 1900		213	18,799	111	3,385	51	3,632	28	4,089	13	3,074	7	2,693	3	1,926
1910		271	23.604	156	4.955	51	3,724	41	5,414	11	2,577	7	2,725	5	4,206
Sveukupno	12-500 i Više		Poduzeća	271		radnika	23.604								

Globalna slika ravnomjernog razvoja samo je prividna ako se analiziraju previranja unutar pojedinih industrijskih skupina. Vrijeme od 1900-1906. obilježeno je vrlo intenzivnim napredovanjem većine industrijskih skupina, kako po broju poduzeća tako i po broju radnika u njima, s izuzetkom drvene i građevinske industrije. Posebno je napredovala industrija zemlje i kamena /ciglane/, tekstilna i prehrambena industrija. U drugoj polovini tog desetljeća nastaje zastoje uslijed ekonomske krize pa je do kraja desetljeća smanjen i broj industrijskih poduzeća i radnika u odnosu na 1906.godinu. Ekonomska kriza, iako novčarskog značaja, pogodila je industriju, kao i cijelu privredu, tako što je u njoj produbila previranja. U vremenu od 1906-1910. propalo je više poduzeća u industriji strojeva, tekstilnoj i prehrambenoj industriji, a u obrtu je odnos bio još veći. Krizu pokazuje i velika fluktuacija u izvještaju o sudbeno protokoliranim tvrtkama i prestanku njihova rada:⁶

Industrija	protokolirano	prestalo raditi
1906	327	455
1907	439	347
1908	301	169
1909	308	144
1910	37	27
trgovina 1910	364	193
promet 1910	369	-

⁶ Statistički godišnjaci Kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1910, str.411

Najveća fluktuacija bila je na području zagrebačke TOK. Razlozi krize u tom periodu bili su raznovrsni, ali je ipak najvažniji bio nedostatak obrtnog kapitala i smanjenje tržišta uslijed krize, što je usporilo i razvoj iz prvih godina desetljeća. Previranja u razvijenijim industrijskim granama uvjetovala su i usporavanje industrije u cjelini i u smanjenom broju poduzeća i zaposlenih radnika u cijeloj industriji. Posebno je bila velika oscilacija u najjačoj industriji-drвноj, u kojoj se kriza osjetila najprije-već 1906 i smanjenje proizvodnje je iznosilo 45 posto, da bi istom u predratnim godinama slijedio kratkotrajni oporavak. Kako je to bila i najjača industrija koja je zapošljavala uglavnom nekvalificirano radništvo, kriza se osjetila u smanjivanju zapošljavanja i broju zaposlenih. Stoga je imala i socijalne dimenzije, ali kako je u njoj bilo i najviše sezonskih radnika-seljaka i taj je segment bio na određeni način ublažen. U ostalim industrijama, u kojima nije bilo ni veće proizvodnje, nije se kriza bitnije osjetila, već u cjelini na standardu posebno gradskog radništva.

Uzevši u cjelini industrija je u prvom desetljeću XX stoljeća u hrvatskim pokrajinama ipak napredovala, kako po broju poduzeća tako i uposlenog radništva. Dok je 1900. industrijsko radništvo sačinjavalo oko 30 posto radnika uposlenih u industriji i obrtu, 1910. ono je već iznosilo 45 posto. Po svojoj strukturi industrija je u ovo vrijeme pokazivala da ulazi u drugi stadij industrijalizacije: povećanjem opsega mehanizacije te naglašenom serijskom proizvodnjom, posebno u većim poduzećima. Dakako da te parametre treba razmatrati u relacijama sredine u kojoj je djelovala. U njoj se očitovala i specifičnost utoliko što su navedene industrijske grane javljaju i kao bazična industrija i kao industrija kapitalnih dobara. Uz industriju robe široke potrošnje bio je nužan i razvoj bazične industrije po uzoru na industrijalizaciju drugih zemalja. Ali kako se taj postulat teško probijao pokazuje i činjenica da je rudarstvo i industrija željeza, metala i strojeva smatrana još u predratnim godinama obrtničkom djelatnošću, a što je i bila po svojem opsegu i načinu proizvodnje. Industrija je bila sirovinska u najvećem dijelu i takva je znatno

ostala u narednim desetljećima, a za razvoj prerađivačke industrije nije bilo dovoljno resursa ni kapitala kao ni tržišta, zbog konkurencije uvezene robe. Bazična industrija nije imala ni povoljnu sirovinsku osnovu. Od ruda jedino je bilo nešto ugljena i u manjim količinama željezne i bakrene rude. Rudnici su bili uglavnom površinski kopovi i samo je nekoliko rudnika imalo veće kapacitete, a i oni su bili više obrtničkog tipa. U svim rudnicima radilo je oko 3.500 radnika, pola od tog broja u zagorskim rudnicima, a ostalo u Slavoniji i Srijemu. Veći rudnici su bili u Golubovcu, Ivančici i Vrdniku. Ugljen iz tih rudnika je korišten uglavnom u domaćinstvima i nešto u industriji. Tako je na primjer u 26 rudokopa radilo oko 1.700 radnika, a u pola od tog broja rudnika radilo je manje od 20 uposlenih. Vrlo male količine prerađenog željeza i bakra korištene su u obrtničkoj proizvodnji željeza, metala i jednostavnih strojeva ili bolje rečeno obrtničkih izrađevina.

Obrtnička proizvodnja i industrija željeza, kovina, odnosno strojeva i prometala bila je relativno raznovrsna, ali je to bila proizvodnja sitne metalne robe široke potrošnje: čavli, turpije, noževi i slično. U cjelokupnoj proizvodnji metalne robe bilo je samo 5 poduzeća koja su zapošljavala više od 20 radnika, odnosno ukupno oko 160 radnika, dok je čak 6.127 radiona zapošljavalo oko 4.000 radnika, u prosjeku ni dva radnika. Nešto je bio bolji odnos u industriji «strojeva i glazbala» u kojoj je od 1.368 poduzeća, 9 poduzeća zapošljavalo 1.100 radnika, što je bilo 45 posto od ukupnog broja radnika uposlenog u toj djelatnosti. Obilježja ove « bazične» industrije za industrijsko društvo pokazuje da ona to nije bila kao u drugim zemljama u sadržajnom smislu te riječi, već je to u hrvatskim pokrajinama bila prehrambena industrija i drvna, a kasnije i tekstilna. Industrija kovina i strojeva koje su u razvoju industrijalizacije imale određenu tehnološku ulogu i predstavljale određeni razvijeniji stupanj industrijalizacije, imale su u hrvatskim zemljama tako minornu ulogu da njihov stupanj razvijenosti nije mogao označavati i stadij industrijalizacije u predratnom razdoblju. Nasuprot, to je pokazivalo teškoće industrijalizacije u hrvatskim zemljama, jer za te industrije nije bilo ne samo potrebnih dovoljno

sirovina, već ni investicionog i ostalog kapitala kao ni tržišta, zbog uvezene industrijske robe iz drugih krajeva Monarhije. Stoga su te industrije bile samo na stupnju nešto većih obrtničkih radionica ili manjih manufaktura.

U Istri je bilo nekoliko većih poduzeća u nekoliko industrija-nešto preradbenoj, a uglavnom u sirovinskoj kao i banovini. Isto tako je i u Dalmaciji bilo nekoliko većih industrijskih poduzeća uglavnom rudokopa.

Razvoj industrija u Dalmaciji i Istri bio je relativan s obzirom na broj stanovnika. Dalmacija je bila industrijski i uopće privredno najnerazvijenija pokrajina Monarhije, dok je u Istri bilo više industrije pa i u odnosu na obrt, uglavnom zbog luka i dva rudnika. Te odnose 1902 pokazuje slijedeća tablica:⁷

Proizvodnja	sav		Bez	2-5		6-10		11-20		21-50		51-100		101-300		301-1.000		Preko 1.000		
	broj	Poduz eća		Radni ci	Pomoć nika radnik	1 radni zeća ci	Podu radni zeća ci	Pod uzeća i	Rad nic i	pod uzeća i	rad nic zeća i	podu zeća i	Rad nic i	podu zeća i	Rad nic eća i	podu zeća i	Rad nic eća i	podu eća i	Radni eća i	podu eća i
prv.produkcija-Istra	335	4.116	9	66	222	753	88	610	38	556	3	84	0	0	0	0	1	914	1	119
Dalmacija	1.202	6.378	65	124	744	2.938	124	897	97	1.373	8	219	0	0	1	187	1	635	0	0
ind.željeza I kovina	405	1.317	6	192	181	475	7	56	3	37	0	0	5	358	1	199	0	0	0	0
Dalmacija	577	294	8	347	192	457	26	47	1	15	1	38	0	0	0	0	0	0	0	0
Strojeva	113	2.676	4	42	27	76	9	63	5	73	3	84	5	99	4	806	3	1.116	0	0
Dalmacija	146	904	8	347	192	457	6	47	1	15	1	44	0	0	0	0	0	0	0	0
kamena,zemlje I slično	209	1.057	12	39	82	264	23	167	16	208	6	167	3	212	0	0	0	0	0	0
Dalmacija	138	517	1	60	60	139	1	10	3	41	1	49	1	56	0	0	0	0	0	0
drva I kosti	390	895	9	185	172	442	6	45	2	30	3	99	1	94	0	0	0	0	0	0
Dalmacija	313	542	2	171	108	279	8	61	2	31	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
kože i kožnih izrađevina	8	11	0	4	3	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Dalmacija	16	43	1	4	9	25	0	0	1	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
tekstila I tapetarije	75/17	320/28/	2	48/5	12/7	28/23	2	14	1	11	81	81	2	138	0	0	0	0	0	0
Dalmacija	76/15	130/21/	0	31/5	35/8	99/16	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Odijevanje	956	1.996	14	438	441	1.170	25	172	2	33	183	183	0	0	0	0	0	0	0	0
Dalmacija	822	1.542	3	416	354	935	14	93	1	12	0	0	1	86	0	0	0	0	0	0
Papira	11	32	0	2	5	14	2	16	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Dalmacija	8	15	0	5	1	3	1	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hrane I alkohola	751	3.129	73	311	247	644	15	103	6	86	105	105	3	247	3	482	0	0	1	1.15
Dalmacija	1.257	2.571	88	560	422	1.073	28	193	5	67	290	290	4	270	1	116	0	0	0	0
Kemijska	281	683	161	25	56	165	18	156	3	40	63	63	3	211	0	0	0	0	0	0

⁷ Oesterreiche statistik, bd. 75, (ergebnisse der Gewerbliche Betriebszeilung, vom 3 Jun 1902 Wien, 1905, str,4,5

	Dalmacija	214	223	278	31	46	143	1	9	2	36	0	0	0	0	0	0	0	0		
Građevinska		364	3.42	28	178	106	322	18	130	14	198	142	142	4	239	1	207	1	685	1	1.319
	Dalmacija	472	3.581	18	308	103	264	7	58	6	85	105	105	1	52	4	681	0	0	1	2.028
Grafička		23	119	0	6	10	29	5	42	1	19	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Dalmacija	26	140	0	8	8	22	4	31	4	56	23	23	0	0	0	0	0	0	0	0
Ugostiteljstvo			3.526	25	713	900	2.226	41	303	9	132	44	44	0	0	1	108	0	0	0	0
		1.820																			
	Dalmacija	2.115	3.068	20	1.102	733	1.737	17	119	6	84	26	26	0	0	0	0	0	0	0	0
Ostalo		13	11	0	11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Dalmacija	3	4	0	2	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Struktura industrijskih poduzeća s početka XX stoljeća pokazuje da su to bili manji industrijski pogoni koji su zapošljavali najviše 20-50 radnika. U Banovini je u 12 raznih mlinova bilo uposljeno 1.485 radnika, dok je u 41 građevinskom poduzeću bilo 3.946 radnika, a u 5 tvornica tanina 665 radnika, kožara s 365 radnika, jedna predionica s 155 radnika i tvornica namještaja s 196 radnika, a to su bila sva veća poduzeća. Broj i veličina industrijskih poduzeća pokazuje da je industrijska proizvodnja u to vrijeme bila u začetku, ali i već znatno prisutna u privredi i zapošljavala jednu trećinu radne snage u obrtu i industriji.

TEHNIČKA OPREMLJENOST INDUSTRIJE I RADNA SNAGA U INDUSTRIJI DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Intenzitet i koncentracija proizvodnog kapitala u to je vrijeme znatno određivala ljudska radna snaga više nego opremljenost poduzeća pogonskom energijom. Ljudska radna snaga bila je u industriji relativno mnogobrojna i predstavljala glavne oblike korištenja energije za proizvodnju, bilo izravno bilo za opsluživanje strojeva.

S obzirom na pretežno sirovinsku osnovu većeg dijela industrije, ručni rad je bio prisutan u znatnim razmjerima, ali su korišteni i drugi razvijeniji oblici korištenja energije za proizvodnju pa i

energije strojeva. Za pogon strojeva korišteni su svi oblici energija: na paru, na plin, na vodu, na električnu energiju, na benzin i na ostale energije-ugljen, drvo i slično. Nisu podjednako korištene i sve vrste energija, već su prevladavale jednostavnije, uglavnom na paru i vodu. Po industrijskim granama u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji taj je oblik 1906 i 1912. bio slijedeći:⁸

Industrijska djelatnost	MOTORI															
	Br.poduz na eća		na paru		na plin i		Eksplozivni		Vodu na		Elektriku		na benzin		ostali svi motori	
	Broj	KS	br.	KS	br.	KS	br.	KS	br.	KS	br.	KS	br.	KS	Br	KS
Željezo i metal	1906	17	18	174	3	17	4	72	0	0	1	4	1	5	27	272
	1910															
Električnih inst.i strojeva	1906	15	14	1.072	6	187	0	0	0	0	1	6	2	13	23	1.278
	1910															7.915
Zemlje,kamena i stakla		78	24	3.133	/	0	1	2.000/7	1	150	1	30	2	5	29	3.325
	1910			10.948	19	370	2	91	81	2.022			0	0	167	13.431
Drva		68	65	5.425	2	40	5	148	13	222	8	72	2	8	95	5.915
	1910			6.041	11	232	11	207	75	506			8	206	176	7.194
Kože,kož.izrađevina,četinja		4	2	26	/	0	0	0	0	0	1	6			3	32
	1910			500/	1	36	0	0	2	50			0	0	6	586
Tekstila		18	14	1.475	2	13	2	1.054	0	0	4	27	0	0	22	2.569
	1910			2.389	3	24	13		16	356			6	452	59	5.571
Odjevanja		3	2	700/	2	4	0	2.350/0	0	0	0	0	0	0	4	704
	1910		/	/	1	12	0	0	5	82			0	0	6	94
Papira		2	8	1.000/	/	0	10	900	1	30	0	0	0	0	19	1.930/
	1910			421	2	9	0	0	8	79			0	0	13	509
Prehrane		254	211	8.755	24	619	27	714	13	161	37	520	1	40	313	10.809
	1910			9.104	36	1.509	11	464	84	842	0		3	110	231	12.029
Kemijska		18	34	2.679	3	41	2	41	1	7	2	12	0	0	42	2.779
	1910			2.937	4	328	1	8	49	470	0		11	80	120	3.823
Građevinska		12	1	8	1	25	0	0	0	0	1	10	0	0	3	43
	191	Nije posebno iskazana												0	0	
Grafička i slično		23	3	15	19	119	0	0	2	5	7	32	0	0	31	171
	1910			3	14	103	0	0	39	115	0		54	223	54	223
ukupno	1906	512	336	24.461	62	1.065	62	1.065	51	2.936	31	575	63	719	611	29.827
Ukupno	1910			348	38.135	101	3.157	40	5.12	377	4.787	0	0	29	857	895

Iz navedene tabele vidljivi su skromni energetske kapaciteti u industriji. Električnu energiju i benzinske motore imalo je samo 2 posto poduzeća i ta energija sudjeluje samo s 2,5 % u ukupnoj pogonskoj snazi u industriji. Najviše strojeva korišteno je u prehrambenoj i drvenoj industriji te u ciglanama, ali su i to bili jednostavni strojevi s relativno malim kapacitetima. Stupanj snabdjevenosti industrije pogonskim snagama bio je vrlo nizak i iznosio je samo oko 0,0012 posto

⁸ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije za g. 1900, n.dj. str.508-515 ; Isto za 1906-1919, str.400

po stanovniku. Teritorijalna distribucija pogonskih snaga bila je relativna, kako po broju poduzeća određene industrijske grane tako i po njihovim kapacitetima, najmanje ih je bilo u Ličko-Krbavskoj županiji, znatno više u Srijemskoj, a u ostalim županijama približno jednako. Grad Zagreb i Osijek su imali znatnu koncentraciju pogonskih strojeva, ali su i tu prevladavali parni strojevi. U Slavoniji su bili veći industrijski pogoni uglavnom u sirovinskoj industriji pa je već početkom XX stoljeća 90 tvorničkih poduzeća sa 155 motornih strojeva u ukupnoj snazi 9.363 KS i 13.864 radnika, što je bilo oko polovine ukupnog radništva u Banovini.⁹

Navedeni podatci o pogonskoj snazi pokazuju da je glavna proizvodna radna snaga u industriji ipak bila ljudska radna snaga. Ona je i u industriji i u obrtu bila mnogobrojna, a s obzirom na strukturu industrijske proizvodnje, njezin je najveći dio bilo nekvalificirano radništvo, popunjavano od seoskog stanovništva-bez zemljaša. Budući da je pismenost, posebno seoskog stanovništva, bila relativno niska, to je nekvalificirano tvorničko radništvo bilo slabo ili nikako obrazovano. Najviše radnika okupljale su industrije kamena i zemlje, drvna i prehrambena industrija i nešto tekstilna, dakle industrije u kojima je zastupljen uglavnom ručni rad. Iako je i u tim industrijskim granama bio već produbljen proces mehanizacije, to je bila jednostavna mehanizacija koja nije iziskivala veće stručno znanje.

Broj industrijskih radnika kvalificiranih za rad sa strojevima može se samo djelomice iskazati u broju tehničkih službenika, poslovođa i mašinista, kojih je u Banovini 1906. bilo 657 na 611 motora i 24.687 radnika, što znači u prosjeku oko 1,2 na jedan motor ili 37,5 posto radnika. Toliko je približno bilo i činovnika, odnosno na 37,5 radnika bio je jedan činovnik i jedan tehnički stručnjak.

U Istri Dalmaciji mehanizacija je korištena u industriji podjednako uz ljudski rad i životinjski. U Istri je u industriji i obrtu rad motora korišten u 50 poduzeća s oko 8.000 radnika, a ukupna snaga motora je bila 3.204 KS i korišten je pretežno u poduzećima od 20-100 radnika. U većim poduzećima korišteno je samo oko jedne trećine ukupne KS, a od toga električnog pogona 50 posto. Obrtnička proizvodnja koristila je rad

⁹ Izvještaj Trgovačko obrtničke komore u Osijeku, Osijek, za 1901

motora uglavnom u mlinarstvu /342KS/. Slično je bilo i u Dalmaciji, ali je u nekim granama korištena više KS, posebno u mlinarstvu /žito, vino, masline/ čak oko 17.000 KS, i parobrodarstvu oko 3.000KS. Ostala industrija i obrt koristili su skoro beznačajno rad motora. Od 22.730 KS u ukupnom obrtu i industriji bilo je samo oko 2.000 i od toga 880 u elektranama i 450 u jednoj klaonici. U dva rudnika u Siveriću bilo je na 822 radnika samo 225 KS, a u poduzećima s više od 100 radnika uglavnom nije korištena, osim u parobrodarstvu /4 poduzeća s 306 radnika i 3.046 KS/. Korišteno je nešto strojeva na ručni pogon-alatlika, ali i to razmjerno malo pa je na primjer u Istri u 153 radione razne metalne robe korišteno samo 291 alatlika što znači oko 1,5 u prosjeku na svaku radionu. Slično je bilo i u drugim poduzećima. Više strojeva korišteno je industriji odijevanja, u jednoj predionici 200 strojeva-alatlika, te nešto u prehrambenoj. U Dalmaciji je korištenje i tih najjednostavnijih strojeva bio beznačajan, jedino nešto mašina na ručni pogon u odjevnom obrtu na primjer u 111 radnji 120 mašina za šivanje, te u prehrambenom obrtu i industriji gdje je na svaku radionu u prosjeku bilo 2 mašine ili alatlike. Znatno je korištena životinjska radna snaga pa je u Istri u 511 poduzeća korišteno 1.123 konja te u 543 goveda. U Dalmaciji je u 119 poduzeća korišteno 453 konja i 447 goveda.¹⁰

U svim hrvatskim pokrajinama mehanizacija industrije bila je prvog svjetskog rata manje-više neznatna. U sjevernim pokrajinama bilo je više industrijskih poduzeća pa i više mehanizacije u njima, dok je u južnim predjelima mehanizacija jedva zahvaćala pojedine industrije, a najviše je bilo u onima koje su zahtijevale takav pogon i bile u transformaciji kao na primjer parobrodarstvo, koje se od kraja XIX stoljeća intenzivno razvija, uglavnom investiranjem stranog kapitala. Ipak i na osnovi djelomičnih izvještaja, industrijske produkcije većih tvornica i vrijednosti za proizvodnju upotrijebljenih sirovina, može se zaključiti da su u industriji postojale oscilacije i previranja, osjećao se nedostatak investicionog kapitala i razne prepreke u vezi s tržištem i prometom roba, ali i nezadrživi razvoj u pravcu industrijalizacije privrede. Bila je to još uvijek sirovinska industrija s pretežno manualnom radnom snagom i malim pogonskim sredstvima, ali s tendencijom

¹⁰ Navedene statistike

proširenja proizvodnje i prerastanja u prerađivačku finalnih proizvoda, pa je to nastojanje znatno napredovalo i u ukupnoj industrijskoj proizvodnji, a time i nastojanje za povećanju mehanizacije proizvodnje. A razvoj industrije i njena mehanizacija utjecala je i na razvoj zanatstva pa i poljoprivrede u pravcu mehanizacije.

STRUKTURA INDUSTRIJE OBZIROM NA OBLIKE ORGANIZACIJE PODUZEĆA
U PREDRATNOM RAZDOBLJU

Već od početka industrijskog razvoja kao i kasnije javljaju se vrlo raznovrsni oblici udruživanja i vlasništva poduzeća. Osnovni oblik- inokosna firma- bio je samo jedan, ali i osnovni oblik organizacije poduzeća, zasnovan na privatnoj inicijativi vlasništva. Taj tip organizacije bio je najstariji i najrašireniji, nastao razvojem iz obrtničkih ili manufakturnih radiona ili osnivanjem inokosnih industrijskih poduzeća. Pokraj inokosnih firmi bilo je i drugih vrsta organizacija poduzeća, iako su inokosne firme brojčano prevladavale.

Godine 1906. bilo je u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno na području zagrebačke TOK 512 poduzeća koja su radila s motorima i od njih 216 s više od 20 radnika, što je po tadanjim kriterijima smatrano tvornicom ili pravim industrijskim poduzećem. U tim je poduzećima radilo 24.687 radnika, odnosno 22.969 industrijskih radnika. Većinu tih poduzeća činile su inokosne firme ili 65 posto, ali je u njima radilo samo 32 posto radnika. Sva ta poduzeća bila su po vlasništvu slijedeće:¹¹

Proizvodne skupine	STRUKTURA INDUSTRIJE S OBZIROM NA OBLIKE ORGANIZACIJE VLASNIŠTVA 1906.godine													
	Industrijski		zajedničk		Uprave		U Hrvatskoj Slavoniji		A		Dioničkihdruštav a		Zadru a	
	Poduzeća	radnici	Poduzeća	Radnici	Poduzeća	radnici	Poduzeća	Radnici	Poduzeć a	Radnici	Poduzeć a	Radnici	Poduz eća	radnici
željezo I kovine	17	477	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Strojeva	15	741	3	554	1	6	/	/	/	/	4	68	/	/
zemlje, gline I slično	78	4.81	/	/	/	/	2	113	/	/	13	2.161	/	/
Drva i kosti	68	6.39	2	69	/	/	/	/	/	/	7	2.066	/	/
kože, kožnih izrađ., četinja 4		177	/	/	/	/	/	/	/	/	1	81	/	/
Tekstila	18	2.338	/	/	/	/	/	/	/	/	5	1.853	/	/

¹¹ Statistički godišnjak, navedeno

Odijevanja	3	736	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	686	/	/		
Papira	2	636	/	/	/	/	/	/	/	/	/	2	636	/	/		
hrane i pića	254	4.605		2	1.082		4	22		3	26	1	4	16	1.209	4	59
Kemija	18	2.043	/	/	/	/	/	/	/	1	90	/	/	7	579	/	/
Građevinarstva	12	922	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Poligrafija i umjetnost	23	812	/	/	/	/	1	62	/	/	/	1	30	4	202	/	/
Ukupno	512	24.69		7	1.705		6	90		6	229	2	34	60	9.541	4	59

Iako industrijska dioničarska društva sudjeluju samo s oko 15 posto poduzeća u njima je bilo uposljeno oko 35 posto industrijskog radništva te pojedinačno predstavljaju naj snažnije financijere angažirane u svim industrijskim granama. Ona su i najlakše prebrodila krizu, jer se u vremenu od 1906 do 1910. njihov broj povećavao razmjerno od 43 u 1906. na 61 u 1909. pa 58 u 1910. godini. Ta su dionička društva imala svoja sjedišta u Banovini, Ugarskoj i u Rijeci. U Banovini je 1909. imalo sjedište 54 društva, 7 u Budimpešti i Rijeci. Kapital sa sjedištem izvan Banovine imao je veliki udio u ukupnim industrijskim investicijama u Banovini. Do 1906. dobitak je bio veći u društvima sa sjedištem u Banovini, a zatim je uslijedio preokret:¹²

Industrijska dionička društva

Godine	Broj dionič. Društava	uplaćena dion.glav. nica	poslovanje bez dobiti i gubitka	Poslovanje s gubitkom	P poslovanje s dobitkom	dobitak u Odnosu na udio U %	
1906	36	15.705		3	9	24	14
1907	40	13.957		1	10	29	9.2
1908	53	31.965		0	15	38	10
1909	54	33.763		0	15	39	10.6
1910	53	37.233		0	16	37	11.3

Industrijska dionička društva sa sjedištem u Ugarskoj i Rijeci

1906	7	10.759		0	2	5	5.3
1907	8	12.429		0	2	6	9.5
1908	8	24.650/		0	3	5	20.4
1909	7	19.252		0	1	6	21.9
1910	5	14.079		0	1	4	27.7

U industrijskim dioničkim društvima bio je veliki udio stranog kapitala, odnosno upravljanje kapitalom iz sjedišta izvan Banovine, kao i činjenica da je bio bolje i rentabilnije uloženi i donosio veću dobit, posebno od 1908. godine. Taj je kapital s 50 posto manjom glavnicom od domaćeg kapitala bio uloženi u manja poduzeća s većom glavnicom i postizao veći profit. Najčešće je bio lociran u mjestima gdje je proizvodnja bila povezana s izvorom sirovina: industrija

¹² Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, n.dj. za 1910, str. 404

cementa u Srijemu, industriji drva u Slavoniji, papira u Sušaku i nešto malo u proizvodnji alkohola u Zagrebu. To je bio smišljeno uloženi kapital, dok je domaći kapital u Banovini bio u manjim sumama rastresen u nizu poduzeća od kojih je samo u 12 od 53 društva investirana suma bila nešto veća od najniže investicione sume stranih poduzeća. Stoga je i kapital društava sa sjedištem izvan banovine imao znatan ekonomski utjecaj i profit, ali i društveno političku snagu. On je bio angažiran u poduzećima pretežno u Srijemu i Slavoniji. S obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost banovinskog kapitala u dioničkim društvima, najviše ga je bilo u gradu Zagrebu /17/ i Osijeku /5/, što je iznosilo 40 posto, zatim u Slavoniji i po 1-3 u ostalim županijama.

U prehrambenoj i drvnoj industriji dionička društva, kao najrazvijeniji oblik kapitalističkog sistema financiranja industrije, imala su značajno mjesto u kreiranju industrijskog razvoja Banovine. Ipak su i ona pokazivala nedostatak investicionog kapitala i ne organizirano djelovanje za veće pothvate, što je bilo značajno za prvu fazu industrijskog razvoja. Oscilacije njihova poslovanja pokazuje i veliki postotak društava koja su poslovala s gubitkom, samo djelomice zbog ekonomske krize. U cjelini gledano dobitak industrijskih dioničkih društava iznosio je u prosjeku 10 posto uloženi sredstava, ali su njihove bilance pokazivale i velike zalihe neprodane robe i potraživanja. Vrijednost zaliha 1910. bila je skoro jednaka vrijednosti tvorničkog inventara, odnosno potraživanja i gotovini. Ipak je u bilancama iskazanim 1910. dobitak industrijskih dioničkih društava bio dvostruko veći od gubitka.¹³ Kriza se u industriji u predratnom razdoblju osjetila u privrednoj nelikvidnosti nastaloj uslijed nedostatka novca i slabog plasmana roba. Ipak je u cjelini industrija donekle uspješno poslovala, a industrijska dionička društva osiguravala su svojim dioničarima dividende 5-15 posto. Usprkos tome što su dionička društva bila još nestabilna, ona su imala presudnu ulogu za razvoj industrije u hrvatskim pokrajinama, posebno većih poduzeća u dvjema naj jačim industrijskim djelatnostima- u drvnoj i prehrambenoj industriji. Iako još financijski slaba i nedovoljno organizirana, ona su predstavljala jezgro za okrupnjavanje industrijskog kapitala i potencijala, a time i za osnivanje većih industrijskih poduzeća s većom koncentracijom

¹³ Statistički godišnjak.n.dj. 1910, str.405

proizvodnje, mogućnošću uvođenja novih tehnologija u proizvodnju i veće zaposlenosti radnika, odnosno stvaranja moderne radničke klase u hrvatskim zemljama.

Uspješnost razvoja industrijske proizvodnje pokazuje i vrijednost proizvodnje većih tvornica u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji 1912. koja je usprkos krize znatno premašivala ukupni uložni kapital u industriju:¹⁴

Industrijske grupe	vrijednost proizvodnje u 1.000 kruna
Industrija željeza i kovina	2.080
Strojeva i munjare	1.871
Kamena, zemlje i slično	19.356
Drva i kosti	31.870
Kože, četinja i perja	11.851
Tekstilna industrija	13.388
Industrija odijevanja	1.186
Industrija papira	3.866
Hrane i pića	69.810
Kemijska industrija	12.987
Poligrafija i umjetni obrt	2.051
Ukupno	170.316

U primorskim hrvatskim pokrajinama vlasnički odnosi, a time i financiranje industrije, bili su mješoviti. U Istri i Hrvatskom primorju bilo je dosta državnog kapitala, jer su dva velika brodogradilišta u Puli i Kraljevici radila za ratnu mornaricu i zapošljavala najviše radništva u tim pokrajinama. Ostalo su bile inokosne tvrtke i nešto dioničkih društava. U Rijeci, koja je bila autonomna komuna, struktura industrijskih poduzeća u predratnim godinama bila je slijedeća:¹⁵

Vrsta vlasništva	broj poduzeća (u %)	broj radnika (u %)
Domaće inokosne tvrtke	4 (28.57)	129 (3.82)
Mješovitog vlasništva	3 (21.43)	677 (20.03)
Domaće akcionarske	4 (28.57)	570 (16.88)

¹⁴ isto za navedenu godinu

¹⁵ isto

Inozemne akcionarske	1 (7.14)	40 (1.19)
Državna poduzeća	12 (14.29)	1.961 (58.08)
Ukupno	24 (100)	3.347 (100)

Brodogradilišta u Dalmaciji bila su uglavnom manja i u vlasništvu domaćeg kapitala, najčešće u inokosnom vlasništvu. Cementna industrija bila je uglavnom u vlasništvu inozemnog kapitala-talijanskog, a poduzeća dionička društva.

TERITORIJALNA DISTRIBUCIJA INDUSTRIJE U PREDRATNOM RAZDOBLJU
REGIONALNI RAZMJEŠTAJ INDUSTRIJE

Budući da se industrija u hrvatskim pokrajinama razvijala uglavnom na domaćim sirovinama njezin intenzitet i razvoj ovisio je regionalnom razmještanju tih sirovina i drugih uslova proizvodnje. Regionalni razmještaj industrijskih poduzeća bio je 1906. slijedeći:¹⁶

Teritorijalna distribucija industrije u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji 1906 godine

Industrijske djelatnosti

željeza i

Kovina

Kamena

i zemlje

drva i

kosti

Kože i

četina

tekstila

Županije	Poduzeća		radnika		Strojeva		Kamena		drva i		Kože i		tekstila	
	p.	r.	p.	r.	p.	r.	p.	r.	p.	r.	p.	r.		
Lika i Krbava I	0	0	0	0	0	0	0	0	2	41	0	0	0	0
Modruš-Rijeka II	1	3	2	31	0	0	0	0	18	647	1	36	0	0
Zagrebačka III	3	152	0	0	12	540	6	762	1	81	1	1.085		
Grad Zagreb IV	6	160	6	519	12	445	6	404	0	0	3	177		
Varaždinska V	0	0	0	0	7	578	2	33	1	13	0	0		
Grad Varaždin VI	1	6	1	20	0	0	1	337	0	0	1	234		
Bjelovar- Kroževci	1	4	0	0	14	646	3	119	0	0	0	0		
Požeška VIII	1	6	1	44	10	408	7	1390/	0	0	0	0		
Virovitička IX	0	0	0	0	7	329	4	1.436	0	0	4	175		
Grad Osijek X	2	97	1	67	4	177	3	428	1	47	5	637		
Srijemska XI	1	12	2	14	10	1.628	13	660	0	0	4	30		

¹⁶ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije..n.dj. 1905, str 517

Grad Zemun	XII	1	37	2	46	2	59	3	133	0	0	0	0
Ukupno		17	477	15	741	78		68	6.390/	4	177	18	2.338
							4.810/						

Županije	industrijske Odijevanja poduzeća	Djelat nosti papira Radnika	hrane i pića		Kemijska		građevinska		grafička		ukupno			
			p.	r.	p.	r.	p.	r.	p.	r.	p.	r.		
I	0	0	0	0	10	663	0	0	0	0	1	18	13	722
II	0	0	1	146	9	48	2	87	0	0	0	0	34	1.312
III	0	0	0	0	25	367	1	2	0	0	2	16	51	3.005
IV	3	736	1	176	14	1.114	2	103	11	612	13	593	77	5.039
V	0	0	0	0	0	0	0	0	4	29	0	0	14	653
VI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	597
VII	0	0	0	0	45	334	2	26	0	0	0	0	65	1.129
VIII	0	0	0	0	31	288	3	180	0	0	2	17	55	2.333
XI	0	0	0	0	42	286	2	663	0	0	0	0	59	2.889
X	0	0	0	0	7	827	3	403	1	310	3	109	30	3.102
IX	0	0	0	0	65	628	3	579	0	0	1	30	99	3.589
IIX	0	0	0	0	0	0	2	21	0	0	1	29	11	325
Ukupno	3	736	2	322	248	4.555	18	2.064	12	951	23	812	512	24.69

Veća koncentracija broja manjih industrijskih poduzeća i radništva bila je u većim gradovima, a većih poduzeća u pokrajinskim mjestima. Po pokrajini bila je razmještena uglavnom sirovinška industrija u kojoj su prevladavali mehanički procesi proizvodnje, kao na primjer u drvnoj i prehrambenoj industriji te industriji zemlje i kamena. U većini industrijskih grana bili su pogoni s relativno malim kapacitetima i teritorijalnoj disperziji. U industriji drva prevladavale su pilane pa je ta industrija bila pretežno ekstraktivna i samo djelomice prerađivačka.

Osim sirovinske osnove, na geografski razmještaj industrijskih poduzeća utjecala je i aglomeracija stanovništva, blizina tržišta i prometnica pa i pogonska snaga-rijeke za električne centrale. Budući da je industrijska proizvodnja, posebno prerađivačka, bila orijentirana na domaće tržište, industrijska poduzeća tih vrsta bila su najčešće locirana ili u gradovima ili njihovoj blizini, jer su oni bili glavno trgovište tih roba, ukoliko nisu bile namijenjene izvozu. Radna snaga potrebna industriji, imala je važnu ulogu u njenom razmještanju, pa su često industrijska poduzeća, naročito ekstraktivne industrije, bila smještena i tamo gdje je za uz sirovine bilo i jeftine radne snage. S obzirom na karakter svoje proizvodnje, u industrijskim pogonima upošljavana je pretežno nekvalificirana radna snaga, a kvalificirano radništvo se zadržavalo pretežno u obrtu. Nekvalificiranih radnika bilo

je najviše na selu, ali i uslijed migracija seljaka bez zemlje u gradove i tamo se povećavao broj potencijalnih radnika i pomicao industriju prema gradskim predgrađima, što je posebno uslijedilo u međuratnom razdoblju.

Teritorijalni razmještaj industrijskih poduzeća (s više od 20 radnika) i njihov razvoj od 1900 do 1910. bio je slijedeći:¹⁷

TERITORIJALNA DISTRIBUCIJA INDUSTRIJE				
	1900		1910	
županije	Poduzeća	Radnici	poduzeća	Radnici
Ličko-krbavska	3	635	2	629
Modruško-riječka	8	726	21	1.159
Zagrebačka	24	1.928	20	1.725
grad Zagreb	41	3.665	79	5.984
Varaždinska	6	418	3	261
grad Varaždin	1	41	4	314
Bjelovarsko-križevačka	8	669	16	961
Požeška	26	2.339	26	2.514
Virovitička	31	3.511	20	2.613
grad Osijek	14	697	25	2.057
Srijemska	44	3.697	46	4.949
grad Zemun	6	218	9	438
ukupno	213	18.799	271	23.604

Početakom XX stoljeća u gradovima je bilo smješteno oko 2 posto industrijskih poduzeća, a 1910. godine oko 40 posto. Ali veći industrijski pogoni bili su znatnim dijelom locirani po manjim provincijskim mjestima, kao na primjer najveća tvornica s 1.833 radnika bila je u Srijemu, a od 22 industrijska poduzeća, koja su zapošljavala više od 200 radnika, bilo je u većim gradovima samo 8, a ostala po manjim županijskim mjestima. Osim geografskog faktora s obzirom na sirovine i radnu snagu, na razmještaj industrije utjecala je i mogućnost akumulacije kapitala. Stoga je najviše industrijskih poduzeća bilo u agrarnim krajevima, jer se akumulirao iz agrara.

U Istri i Dalmaciji je teritorijalna distribucija industrije također bila uslovljena razmještajem sirovina i potencijalne radne snage, kao i geofizičkim faktorom, s obzirom na blizinu mora i mogućnosti razvoja pomorske privrede. Najjači industrijski centar bila

¹⁷ Statistički godišnjaci Kraljevina Hrvatske i Slavonije, n.dj. za godine 1900-str.506,7 i za 1910 str.388,9

je Pula s preko 2.000 industrijskih i obrtničkih poduzeća i 50 posto radničke klase. Razvoj Pule omogućio je državni kapital uložen u industriju vezanu uz ratnu luku. Industrija kao i obrt pokazuju i u tim pokrajinama usitnjenost poduzeća, male kapacitete industrije i sve ostale značajke vezane za prvu fazu industrijalizacije. Te su oznake bile još izrazitije u dalmatinskoj industriji.

U gradu Rijeci bilo je više industrijskih poduzeća vezanih uz uvoz kolonijalne robe (ljuštionica riže, prerada kave, silosi za žito i druge robe vezano uz transport). Taj je dio industrije u predratno vrijeme bio vezan uglavnom uz mađarski kapital i nešto uz talijanski.

OSNOVNA OBILJEŽJA DJELOVANJA INDUSTRIJE U HRVATSKIM POKRAJINAMA U RATNIM GODINAMA

U prvim ratnim godinama nije bilo većih poremećaja u hrvatskoj privredi osim što je proizvodnja bila podređena ratnim potrebama. Naprotiv, u nekim djelatnostima, kao na primjer u proizvodnji odjeće i obuće, narudžbe za vojsku pružale su zaradu pa time i egzistenciju većem broju obrtnika, industrijalaca i radnika koji nisu bili mobilizirani. Narudžbe za vojsku su povećale proizvodnju nekih industrijskih grana pa djelomice i proizvodnju u cjelini te su na neki način bile i konjunkturane. Ali već u 1916 konjunktura s osloncem na ratnu privredu jenjava i sve se snažnije osjećaju negativne posljedice rata po privredu: nedostatak radne snage, sirovina i roba široke potrošnje. Godine 1917 te su poteškoće otežavale i kočile i proizvodnju za ratne potrebe te su u slijedećoj godini uzrokovale i ratnu gospodarsku krizu.

Prvi izrazitiji znakovi poremećaja proizvodnje javljaju se usporedo sa smanjivanjem narudžbi za vojsku, centralizacijom korištenja sirovina, zatvaranjem austrijskog tržišta te raznovrsnim špekulacijama sa sirovinama i robama široke potrošnje. Uz velike pritiske Trgovačko-obrtničkih komora i Udruženja industrijalaca i obrtnika na vladu dobivene su nove narudžbe za vojsku, ali u ograničenim količinama i to uglavnom za vojničku odjeću i obuču te izrađevine užarskih i limarskih obrtnika. Te su narudžbe opisane u Izvještaju zagrebačke TOK slijedećim komentarom kao «...ratno pripomoćne akcije da se zanatlijama i ratnim silama za neko vrijeme osigura svagdanji kruh»¹⁸, ali je dobit bila minimalna. Zanimljiva je bila narudžba za izradu novih «vratnih okova» na kućama, zbog zaštite i dotrajalosti starih, što je pokazivalo i opću nesigurnost u civilnim područjima. Istovremeno vlada je rekvirirala željezo i olovo pa ponegdje i crkvena zvona, zbog nedostatka sirovina za ratne potrebe. Tako je prva ratna konjunktura pokazala svoje pravo lice koje se očitovalo u propasti privrede, povećanom nezadovoljstvu stanovništva i konačno rasulu zajedničkog gospodarskog područja Austro-ugarske državne zajednice.

Pomanjkanje sirovina pritiskalo je cjelokupnu privredu Austro-Ugarske monarhije, pa je ponukalo austrijsku vladu da pokuša zaštititi svoje područje njegovom centralizacijom i zatvaranjem, te je u tom cilju zabranila izvoz niza deficitarnih proizvoda. Za austrijskom povelu se i mađarska vlada. Takvo ograničavanje dogodilo je hrvatsko područje, vezano uz oba trgovačko i ekonomska područja svojim izvozom i proizvodnjom. Tako je iz hrvatskih područja prikupljana sirovina -kože i dijeljena preko Centrale u Budimpešti, a istovremeno je ograničen ili zabranjen izvoz cipela iz tih područja, što je dogodilo hrvatsko stanovništvo, koje se snabdijevalo tim i nekim drugim industrijskim proizvodima iz uvoza mađarske i austrijske robe. Zabrane su oštetile i neke druge industrijske grane u hrvatskim pokrajinama, posebno drvnu industriju, u kojoj je korišteno kožno remenje na proizvodnim strojevima. Nedostatak sirovina i izrađevina od kože u cijeloj Austro-Ugarskoj potaknuo je ugarsku vladu da osnuje sredinom 1917. posebno "Ratno gospodarstveno središte" za promet i raspodjelu kože, a uskoro su osnovana slična "središta" i za druge sirovine. Takva su središta bila

¹⁸ Izvještaj zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore za 1917, str.25

uglavnom korporacije tipa dioničkih društava s uloženim privatnim kapitalom, ali su imala državnu zaštitu, jer su dobila od mađarske vlade monopol za prodaju i promet određenih proizvoda i tako imala monopol i oznaku javnih poduzeća. Bio je to početak posebnog sistema udruživanja privatnog kapitala i državne administracije, koji je nastavljen u mnogim državama u međuratnom razdoblju i predstavljao osnovicu fašističkih privrednih sistema.

Navedena "središta" su na prijedlog zajedničke Ugarsko-hrvatske trgovačko obrtničke komore raspoređivale sirovine po hrvatskim pokrajinama za potrebe obrta i industrije. U tim raspodjelama hrvatska komorska područja obično bi dobivala sirovine onda kada su namireni zahtjevi ostalih sedamnaest ugarskih komorskih područja, što je dakako izazivalo nezadovoljstvo i pritužbe hrvatskih privrednika, tim više što je bilo nemoguće nabaviti većinu sirovina za proizvodnju mimo tih "središta». U predsjedništvu centralne zajedničke komore hrvatski privrednici nisu imali svoje zastupnike, a posljedica je bila diskriminacija pri raspodjeli sirovina. I drugi razlozi su otežavali pravedniju i ravnomjerniju raspodjelu. Među njima je bilo i zatvaranje austrijskog tržišta te tržišta drugih susjednih zemalja, pa je pritisak potražnje hrvatskih privrednika bio usmjeren prema ugarskoj centrali, što je dostatno opterećivalo ugarske rezerve i stvaralo raskorak potražnje i mogućnosti rezervi i potreba, pa i pravednije raspodjele roba i sirovina. Tijekom cijele 1917., a pogotovo iduće godine sve je više manjkalo sirovina za proizvodnju kao i roba široke potrošnje poput soli, petroleja, žica, ugljena, razne hrane i odjeće, sapuna, dijelova za popravak strojeva, koksa za proizvodnju industrijskog i kućanskog plina i drugih sirovina i potrepština nužnih kako za proizvodnju tako i za svakodnevne životne potrebe stanovništva. Javljali su se i razni oblici špekulacija sirovinama i robama, što je još više destabiliziralo nabavu. Nedostajale su gotovo sve vrste roba.

Među brojnim poteškoćama, koje su pritiskale industriju i cijelu privredu, bio je i nedostatak radne snage. Stoga su hrvatski privrednici tražili od

vladinih ratnih ureda kontingente ratnih zarobljenika za rad u hrvatskoj privredi, što im također nije odobreno, mada je nedostatak radne snage bio posljedica prevelike regrutacije vojnika iz hrvatskih zemalja. Poslovanje gospodarstva je također otežavalo uvođenje cenzure pošte ili "listovna cenzura" uvedena u ratnim godinama u hrvatskim pokrajinama pa se mnogi trgovci i drugi privrednici žale komori "...da se zbog listovne cenzure sporo odvija otprema i dostava poštanskog materijala što trgovačkom prometu uvelike prouzrokuje osjetljive neprilike i štete". Poseban problem bila je neredovita i nesigurna dostava roba i uopće poremećaj prometa i prijevoza roba i ljudi. Česte su bile krađe roba i obijanje vagona u kojima je roba prevezena što je dakako nanosilo štete.

Pritisnut svakodnevnim pritužbama, ministar trgovine obznanio je posebnu naredbu kojom je pokušao utjecati na ravnomjerniju distribuciju sirovina i roba, ali ni to nije pomoglo. Nedostatak rezervi bio je prevelik u svim krajevima država, ali su razlozi bili i u tome što su oni, koji su u vršili raspodjelu u «središtima», zapostavljali potrebe iz hrvatskih pokrajina. Česte su bile pritužbe privrednika iz hrvatskih pokrajina na zatvorenost austrijskog tržišta, s kojim je hrvatska privreda bila ranije povezana pa je čak u nekim proizvodima i poslovima i o njemu bila ovisna. Stoga se javljaju potraživanja za rekompensacijama, kako to pokazuje i Izvještaj zagrebačke TOK iz 1917.: "Zbog centralizacije industrijskih proizvoda i neprekidnih ograničenja prometa spao je izvoz iz Austrije u Hrvatsku na minimum te se općenito traže rekompensacije. Centrale traže sve a daju vrlo malo, dok se vojna uprava iz Hrvatske obilato snabdijeva stokom. U vidu tog prekarnog položaja ne preostaje Hrvatskoj drugo nego da za izvoz svojih dragocjenih šumskih proizvoda zahtijeva od Austrije, uključivo vojnu upravu, rekompensacije. Kao takve došlo bi u obzir poglavito ovi artikli: svakovrsno željezo, čavli, pocinčani i čelični lim, sastavni dijelovi plugova, lopate sjekire, papir, gospodarske i radničke kožne cipele, gotova odijela, škrob, poljsko i vrtlarsko sjemenje, užarska roba, terpentini, pokost, plavilo, boraks,

petrolej, karbid, sirovo ulje, benzin i benzol."¹⁹ Tada su to bili proizvodi neophodni u svakodnevnom životu stanovništva i važni za proizvodnju raznih roba. Ranije je osim navedenih roba uvožen i niz drugih roba iz austrijskog dijela države, što je u novim uvjetima raspadanja zajedničkog tržišta i zatvaranja pojedinih područja postalo nemoguće. Posebne su poteškoće nastale za industriju, zbog nedostatka dijelova za servisiranje strojeva proizvedenih u austrijskom dijelu države, a takvih je bilo najviše u hrvatskoj industriji.

Preorijentacija iz jednog širokog privrednog područja i tržišta, zbog njegovog zatvaranja, bila bi za hrvatsko gospodarstvo popraćena teškoćama i u mirnodopskim uvjetima, a pogotovo u ratnim okolnostima kad je u susjednim područjima bilo ratište, neprijateljska vojska i privredna blokada. Zahtjevi hrvatskih privrednika za kompenzacijama roba i sirovina nisu uslišani. Teškoće su proizlazile iz ovisnosti hrvatske industrije i općenito privrede od austrijske i ugarske privrede, posebno industrije, kao i odluka organa «središta» sirovinskih i robnih centrala austrijske i naročito ugarske državne administracije. Da bi nekako organizirali zajedničku nabavu sirovina i deficitarnih roba, a što su bile pod kraj rata gotovo sve robe pa i prehrambeni proizvodi, pokušali su hrvatski privrednici organizirati svoje posebne privredne centrale po uzoru na centrale u Beču i Budimpešti. Najprije je zagrebačka TOK tražila osnivanje "kompenzacijskih" ureda koji bi vodili brigu o kliringu roba. Bilo je prijedloga da se takvi uredi osnuju i na "hrvatsko-istarskoj" obali kako bi spriječili krijumčarenje roba, što također nije bilo uslišano.

Godine 1917. osnovan je i Zemaljski savez trgovaca Hrvatske i Slavonije sa zadaćom da zastupa njihove staleške i poslovne interese, posebno u raznim predstavničkim tijelima od općinskih do parlamentarnih i stručnih korporacija. Iste godine osnovane su i dvije podružnice ili "centrale" za nabavku vune. One su 1918. raspuštene i osnovana je hrvatsko-slavonska ispostava centrale za vunu zemalja sv. krune Ugarske d.d. u Zagrebu da posreduje kod centrale u Budimpešti pri raspodjeli tih sirovina. Godine 1918. osnovano je i Hrvatsko središte za izvoz vina d.d. u Zagrebu sa svrhom da promiče izvoz domaćeg vina "naročito u

¹⁹ Isto, str. 205

zaposjednuta područja i Carinsko inozemstvo te aprovizacija dobave za vojsku." Budući da je nedostajalo odjeće za civilno stanovništvo, osnovano je početkom 1918. i Pučko odjevno povjerenstvo i operativno poduzeće Pučko odjevno d.d. u Zagrebu, koje je putem komore i Saveza hrvatskih obrtnika pokušalo pokrenuti proizvodnju odjeće i obuće okupljajući obrtnike i poduzeća za konfekcijsku izradu tih proizvoda. Svi su ti pokušaji bili poduzeti po uzoru na slične pothvate u Austriji i Ugarskoj, ali su predstavljali i pokušaj osamostaljivanja privrednog života u hrvatskim pokrajinama vlastitom organizacijom proizvodnje i kreiranje hrvatskog privrednog područja. Takve "zemaljske centrale" osnivane su najviše u trgovini i posebnu je važnost imale za nabavku hrane stanovništvu. Savez trgovaca preuzeo je i nabavku sjemena u proljeće 1918. i tako donekle osigurao sjetvu. Intervencija je bila pravovremena i spasonosna, jer seljak sam nije bio sposoban u ratnim uvjetima dobiti potrebno sjeme, zbog prekida veza s ranijim dobavljačima iz susjednih zemalja. Zagrebačka TOK je neprekidno upozoravala na "nedostatnost gospodarske uprave".

Najteži problem predstavljao je nedostatak hrane pa je za neke namirnice određena prodajna cijena i zabranjen izvoz. Nestašica hrane posebno je u pasivnim krajevima-Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju te Dalmaciji, odnosno u južnoj Hrvatskoj-potaknula je hrvatsku vladu da u tim krajevima u više mjesta organizira aprovizaciona skladišta, ali bez većeg uspjeha, jer nije dobavljena hrana. Provedeno je i ograničenje cijena nekih obrtničkih usluga. Potpuno poremećeni promet u 1917. i 1918. otežavao je transport roba, ukinuto je bilo dosta vozni linija, roba je čekala dugo na stanicama pretovar i otpremu, što je pogodovalo velikom razmahu razbojništva, krijumčarenju, neovlaštenoj trgovini i sličnim nedaćama.

U poremećenim privrednim odnosima uslijed rata, teško je poslovalo i novčarstvo. Novčana kriza otpočeta još 1907/8 i njen nastavak 1912/3 pojačana je u ratnim uvjetima. Novčana reforma provedena u Austro-Ugarskoj u 80-tim godinama XIX st. nije nikada u potpunosti udomaćila krunu-novčanicu pa su sve do kraja rata forinti kao metalni novac bili više u opticaju u privatnim plaćanjima nego krune, a njima su otplaćivani hipotekarni dugovi ili su čuvane više u kućnim skladištima nego u bankama. Nepovjerenje u banke, zbog loših iskustava u predratnim krizama, koje su bile uglavnom novčane, kao i ratnih nedaća, znatno je

smanjilo štedne depozite i opticaj novca u novčanim zavodima. Banke su oskudijevale u novcu, usprkos inflaciji i većem obimu štampanja novca, što je dakako utjecalo na njihovu likvidnost i sužavalo mogućnost kreditiranja gospodarstva. Poslovanje je otežavao i nedostatak sitnog novca i česte promjene cijena. U Budimpešti je 1916. osnovano Središte za novčane zavode kao vladina institucija s ciljem da nadgleda poslovanje novčanih zavoda u Ugarskoj i Hrvatskoj, da intervenira u privredi, ako ima poteškoća (stečajeva, likvidacija i sl.), a novčanim zavodima da omogući zajmove. U kapitalizaciji glavnice tog zavoda morale su sudjelovati sve banke svojim ulozima. Ovo centralno novčano «središte» imalo je svoju ispostavu u Zagrebu, kao posebnu podružnicu, i u nju su bili učlanjeni skoro svi novčani zavodi s područja Hrvatske i Slavonije. Usprkos tog pokušaja administrativnog reguliranja novčarstva, monetarna kriza nije spriječena.

Subjektivne uzroke novčane krize pooštrila je naredba ugarskog ministra financija o povišenju temeljnih glavnica dioničkih društava, zbog velike inflacije. Ova je odluka mudru hrvatskim privrednicima izazvala oštre prosvjede s više razloga, a naročito stoga, jer je predstavljala kršenje hrvatske autonomije. Naime, tom je naredbom povrijeđeno autonomno pravo hrvatske vlade i Trgovačko-obrtničkih komora da sami izdaju dozvole za dioničke glavnice poduzećima i novčanim zavodima. Centralistički postupak mađarske vlade i njenog ministra da podredi industriju u hrvatskim zemljama svojoj kontroli izazvao je otpor i potaknuo druge zahtjeve kao na primjer u vezi ratnih kredita.

Hrvatska privreda je u tijeku rata izdvojila znatna sredstva za ratne kredite, a na ratnim obveznicama nije bilo ništa napisano na hrvatskom jeziku. Stoga je centralistička odluka ugarskog ministra o povećanju glavnica dioničkih poduzeća bila dodatni razlog već postojećem nezadovoljstvu i protumačena kao novo kršenje i povreda hrvatske autonomije. Osim toga, ona je trebala prati inflacijske trendove i poteškoće, koje su bile više prisutne u ugarskoj privredi nego hrvatskoj, pa je za hrvatsku privredu bila samo novo financijsko opterećenje. Naime, u

hrvatskim pokrajinama je ratna inflacija imala znatno manji efekt u opticaju novčane mase nego u Ugarskoj i očitovala se uglavnom u porastu cijena, pa novčani zavodi i posebno privreda nije raspolagala s toliko povećanom novčanom masom kao ugarska i zahtjev za povećanjem dioničkih glavnica smatran je izravnim udarom na hrvatsku privredu. Inflacija je, uz ostalo, bila i posljedica ratne dobiti privrede iz prvih ratnih godina, što je samo djelomice dopiralo do novčarstva i privrede u hrvatskim pokrajinama, već su tu dobit dijela austrijska i ugarska poduzeća i novčarstvo. Porast novčane mase u novčanim zavodima i jačanje dioničkih glavnica bilo je posljedica inflacije i više izvlačenjem kapitala iz poljoprivrede te namire hipotekarnih i drugih kredita, nego iz povećane industrijske i ostale ne agrarne proizvodnje. Autonomni i komorski porezi i prirezi pokazuju također porast više zbog inflacije, nego rezultata proizvodnje u skućenim ratnim uvjetima privređivanja. Kako je rat više poremetio privredne tokove, nego koristio hrvatskom gospodarstvu, pokazuje Izvještaj zagrebačke TOK da je na primjer od upisanih 135 obrtnika pećara i lončara ostalo raditi samo 32, dok su ostali bili unovačeni ili su odustali od obrtništva, a tako je bilo i u drugim strukama. Dobit od ratne industrije stvarno je imalo samo nekoliko većih poduzeća, vezanih uz ratnu industriju austrijskih i mađarskih industrijskih poduzeća, te nešto obrtnika i to u prvim ratnim godinama.

Rat je u hrvatskoj privredi poremetio one uzlazne tendencije koje su vodile okrupnjivanju privrednih poduzeća, što je bilo važno za industrijalizaciju gospodarstva i stvaranje uporišta za dalji gospodarski razvoj i njegovu konkurentnost. Otežao je poslovanje obrtništva i ugrozio njegov opstanak, poremetio tržište i promet roba, odvuкао radnu snagu na ratište, gospodarski ugrozio stanovništvo u cjelini. Konačno je pokidao sve dotadanje privredne veze sa susjednom Austrijom i Ugarskom, jer je zaoštrio i produbio sve dotadanje antagonizme i sukobe. Bio je to svakako bitni razlog da su se hrvatske zemlje pred završetak rata okrenule politički i ekonomski prema

istočnim jugoslavenskim narodima i balkanskim prostorima s kojima su već ranije bili ekonomskim, nacionalnim i prirodnim vezama bliski, te prihvatili s njima novu državnu zajednicu- Državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Poteškoće nastale uslijed rata i ratne privrede nisu bile tim ujedinjenjem odmah otklonjene, već su dapače pridošle nove, zbog raskida svih ranijih privrednih veza s cijelim ranijim srednjoevropskim područjem, koje je bilo uklopljeno u sada nestalu Austro-ugarsku državu, a čiji dio su bile i hrvatske zemlje. Teškoće uklapanja u novo političko i gospodarsko područje jugoslavenske državne zajednice proizašle su i zbog njegove neorganiziranosti te centralističkih tendencija državne administracije, koje su opet postale dominantne, kako za politički tako i privredni život hrvatskih zemalja.

INDUSTRIJSKI RAZVOJ U HRVATSKIM POKRAJINAMA U MEĐURATNIM GODINAMA

Proglašenjem neovisnosti Hrvatske i njenim pristupom u suverenu Državu Srba, Hrvata i Slovenaca prekinute su veze s privrednim komorama i drugim gospodarskim i političkim institucijama u Austriji i Mađarskoj te njima ranije pripadajućim zemljama. Iako su u tijeku rata te veze bile jako olabavljene pa i raskinuto na mnogim područjima zajedničkih interesa i institucija, ipak je prekid s ranijim poslovnim partnerima, tržištem kao i dobavljačima roba i sirovina u novim okolnostima neorganiziranog novog tržišta još više poremetio opskrbu stanovništva robama široke potrošnje, a tvornice i obrtnike raznim sirovinama, tako da se prve poratne godine nisu bitnije razlikovale od ratnih. U privrednom

poslovanju i standardu stanovništva, poremećaj opskrbljenosti tržišta omogućavao je dalje špekulacije robama, cijenama i nelegalni trgovini, što je još više destabiliziralo tržište. Stoga su uvedene administrativne kontrole tržišta i maksimiranje cijena pojedinih, pretežno prehrambenih proizvoda, te nekih drugih roba i sirovina. Budući da je redukcija cijena za neke proizvode iznosila i do 70 posto, administrativne mjere kontrole tržišta izazvale su veliko nezadovoljstvo mnogih proizvođača i trgovaca. I dalje je nedostatak sirovina otežavao normaliziranje proizvodnje pa je tako uslijed prekida sa "centralom" u Budimpešti industrija sapuna ostala bez osnovnih sirovina i kemikalija neophodnih za proizvodnju sapuna. Nedostajalo je i drugih sirovina poput koža, koksa, benzina, petroleja, sladora i drugih polu-fabrikata nužnih za niz industrijskih proizvodnja.

Nestašica sirovina i hrane prisiljavala je proizvođače da se preorijentiraju na korištenje dostupnih sirovina u drugim dijelovima nove zajedničke države, što je također teško uspijevalo. Potpunu pomutnju u nabavi sirovina za proizvodnju najbolje pokazuje primjer tvornice koža, koja je zapošljavala oko 1600 radnika te bila među vodećim tvornicama te vrste a kojoj je prijetila obustava proizvodnje i zatvaranje, zbog nedostatka sirovina. Istovremeno je u hrvatskim pokrajinama i cijeloj Jugoslaviji bilo dosta stoke, ali je ona izvožena. Također je izvožen iz hrvatskih tvornica tanin svjetski poznata kvalitetna sirovina za preradu kože, a nedostajao je hrvatskoj kožarskoj industriji. Uzroci takvih poteškoća u industriji proizlazili su iz neorganiziranog tržišta, ali i postupka jugoslavenske državne administracije, koja je nastojala preuzeti raspodjelu sirovina kao u ratno vrijeme. Tako je ministarstvo vojske i mornarice na osnovi jedne naredbe ministarskog savjeta 1920. zabranilo slobodu trgovanja nekim kožnim proizvodima i sirovinama, što je izazvalo veliko negodovanje proizvođača. Spor je riješen tako da je ograničen izvoz kožnih i tekstilnih proizvoda, a osiguran uvoz sirovina za ove industrije iz inozemstva, a s proizvođačima sklopljen ugovor za opskrbu vojske odjećom. i obućom.

Problemi s nestašicom roba i sirovina, teškoće u prijevozu roba, raznovrsna razbojništva u prijevozu te krijumčarenje, odnosno sve nevolje kojima je rat podario hrvatsko gospodarstvo pritiskale su ga i u novoj državnoj zajednici u prvim poratnim godinama. U trgovini je vladala konfuzija i dok je u nekim mjestima nedostajalo nekih roba, u drugim ih je bilo u suvišku, ili su prodavane ilegalno uvezene. U Zagrebu su trgovci dolazili iz cijele države po robu koja je bila ilegalno uvezena preko Rijeke iz Italije. Pokušaj da se trgovina organizira i suzbije krijumčarenje teško je uspijevao. Po svim mjestima su razni putujući trgovci preprodavali raznu robu i konkurirali mjesnim trgovcima i obrtnicima pa i industriji koja se teško snalazila u novim uvjetima. U tim je okolnostima zagrebačka TOK tražila uspostavu ranijih veza sa svojim poslovnim partnerima iz Austro-Ugarske, koje su sada bile odvojene i samostalne države, posebno s Austrijom, jer se otuda «...bezbroj ovozemnih potrepština dovozilo i gdje je od iskona postojalo povoljno tržište za unovčenje naših sirovina.»²⁰ Ali uspostava ranijih veza s Austrijom i Mađarskom kao prvim susjedima bila je otežana, zbog zakona o postupanju s imovinom «neprijateljskih» država Srbiji u svjetskom ratu. Po tom je zakonu određena zabrana raspolaganja ili likvidacija imovine novčanih zavoda i poduzeća u kojima je bilo kapitala iz «neprijateljskih» zemalja ili je taj kapital nacionaliziran. Nadalje ta je nacionalizacija provedena tako da su često raniji vlasnici kupovali takva nacionalizirana poduzeća i preuzimali pakete dionica. Cijeli je postupak bio dosta kontraverzan te iziskivao nesporazume i podozrenja domaćih privrednika. Iako je zagrebačka TOK, a to znači i većina hrvatskih privrednika, gledala blagonaklono na «nacionalizaciju» inozemnog kapitala u hrvatskom gospodarstvu, ipak je tražila postupnost tog postupka. Provođenje nacionalizacije su prosuđivali s nekoliko osnovnih aspekata: koliko bi se nacionalizacija i ukidanje svih veza s «neprijateljskim» zemljama odrazilo na poslovanje domaćeg gospodarstva, te koliko je važan udio, često neznatne, strane temeljne glavnice, a koliko kredita kojima se poduzeće služi te koristi od proizvodnje tih poduzeća te konačno koliko mogu domaći resursi nadomjestiti inozemne. Među «neprijateljske» ubrajane su i neke

²⁰ Izvještaj zagrebačke TOK za 1919 i d. str. 19

industrije u vlasništvu domaćeg kapitala, a radile su za vrijeme rata za vojsku.

S obzirom na sve navedene aspekte nacionalizacije stranog kapitala i njegovo brzo povlačenje iz poduzeća, a uglavnom sva veća industrijska poduzeća u hrvatskim pokrajinama bila su u vlasništvu sada inozemnog kapitala, moglo je imati nepovoljne posljedice za dalji rad tih poduzeća, jer nije bilo dosta raspoloživog domaćeg kapitala kojim bi bio zamijenjen nacionalizirani strani, a što je moglo utjecati i na hrvatsko gospodarstvo u cjelini. Nagli raskidi bili su prikladni za razne špekulacije i transakcije poduzećima i kapitalom, što je otežavalo poslovanje cijelom gospodarstvu. Osim toga, naprečac provedena nacionalizacija omogućavala je državnoj administraciji više raspolaganja nacionaliziranim kapitalom nego privredi. Privrednici nisu željeli posredništvo državne administracije u privredi, već sređivanje unutarnjih prilika u zemlji, kako bi mogli lakše privređivati, što pokazuje i komentar zagrebačke komore iz 1919.:»Prirodni uvjeti za industrijski pokret postoje u nas u obilatoj mjeri i sirovina i kapitala, a radnih sila, te poduzetnog duha ima dosta, ali o jednom moramo biti na čistu, na onome, da sređenost političkih, valutarnih, upravnih i prometnih odnošaja, a naročito čvrstoća jedne sistematske gospodarske politike i elastičnosti trgovinske uprave, što sve mora djelovati u međusobnom skladu, sačinjavaju niz temeljnih kamena za izgradnju i razvoj naše industrije.»²¹

Uskoro se pokazalo da sređivanje uslova za razvoj gospodarstva nije toliko zanimalo državnu administraciju koliko za ubiranje poreza svih vrsta i u tom cilju uplitanje u privredu. Centralna državna administracija imala je poseban odnos prema tzv. "prečanskim" krajevima, odnosno prisajedinjenim zemljama iz ranije Austro-Ugarske što se očitovao posebno u valutnoj i poreznoj politici. Naime, sve do 1924 u tim su krajevima vrijedile krune-novac više nepostojeće države-i to u vrijednosti 4:1 prema dinaru, a porez je također odmjeravan u sličnim omjerima pod izgovorom da ti krajevi nisu bili ratom opustošeni, što je djelomice bilo točno. Ipak je glavni uzrok poteškoća industrijske proizvodnje kao i cjelokupne privrede u prvim poratnim godinama, a djelomice i kasnije, proizlazio iz poteškoća suživljavanja dotada različitih privrednih, političkih i administrativnih

²¹ isto., str.39

cjelina u jednoj državi, pa su još dugo brojni propisi ostali neujednačeni i svaki je dio poslova po ranijim propisima. Istovremeno je uvriježeno uplitanje državne administracije i nadzor nad gospodarstvom, uglavnom u cilju što dosljednijeg oporezivanja, mada je industrija bila pogodovanija od nekih drugih privreda.

Posebni poteškoći s državnom administracijom imala je industrija koja je proizvodila robu za izvoz, mada je ta roba proizvedena u hrvatskim zemljama iznosila jednu šestinu jugoslavenskog izvoza i mada je državna administracija pokrivala inozemno obaveze uglavnom od carinski prihoda. Iako je budžet znatnim dijelom ovisio o prihodima iz "prečanskih" krajeva, hrvatski izvoznici su ipak imali velikih teškoća s vrlo nestalnim i samovoljnim sistemom carina i carinjenja. Osim toga i postupak carinjenja je bio popraćen nizom korupcijskih i protekcionističkih postupaka, a najviše nemarom i nesposobnošću činovnika. Tako na primjer obrtnici nisu mogli, zbog birokratskih prepiski za odobrenje uvoza, nabaviti za potrebe proizvodnje visoko kalorični ugljen, industrija žeste nabavke destilata, tvornice cigareta cigaretnog papira. Industrija tanina, tada najjača kemijska industrija s više velikih tvornica i deset hiljada radnika, nije zbog istih razloga mogla ispunjavati izvozne dogovore. Istovremeno su te industrije morale voditi na izvoznom tržištu žestoku konkurentsku borbu s proizvođačima iz drugih država, koje su imale povoljnija uvjete privređivanja. Skoro sve industrijske skupine bile su sputavane raznovrsni administrativnim preprekama i propisima koji su im otežavali proizvodnju.

Razlozi nedosljedne politika državne administracije prema industriji i uopće privredi bili su objektivni i subjektivni. Naprečac ujedinjena država bila je sastavljena od dijelova koji su ranije živjeli i privređivali pod raznim državnim propisima i ujedinjeni nastavili tako živjeti dalje pa se "prečanskim" krajevima odmjeravalo prema ranijim austro-ugarskim zakonima, a ostalim po zakonima ranije srpske države. U carinskim propisima, primjenjivani su uglavnom propisi iz srpske države, koji su bili vrlo nesistematizirani i neprecizni te omogućavali razna tumačenja i primjene i zato često dopunjavani raznim uredbama, što je ukupno stvorilo košmar propisa u kojima se bilo teško snalaziti. Ako se tome dodaju i subjektivne poteškoće, koje su

činili uglavnom nestručni i često korumpirani carinici i carinski posrednici, dakako da su u takvom neredu privrednici izvoznici kao i trgovci teško mogli dobro poslovati, a to se onda odražavalo i na proizvodnju. Savez industrijalaca i zagrebačka TOK oštro su protestirali i u izvješću iz 1920. ovako opisuju prilike u izvozničkom poslovanju: "...carinske vlasti su država u državi" te da one zapravo odlučuju o uvozu i izvozu a "...teški birokratski sistem i nesuvremeni postupak koji i samim činovnicima onemogućuje brzi i nesmetani rad. Taj postupak građen ja na bazi da u svakom uvozničaru ili izvozničaru vidi lopova koji kani državu za njen opravdani prihod prikratiti. Ovakvim sistemom mora se jednom za uvijek prestati."²² Međutim taj je sistem potrajao još skoro cijelo desetljeće i novi carinski zakon i tarifa obznanjen je istom 1928 godine, ali bez pojedinačne deklaracije roba. Poseban sloj ljudi bili su izvozni posrednici, koji su poslovali s dozvolom i bez nje, pa su oni svojim mešetarenjem još pogoršavali uvjete izvoza mnogim izvoznicima. U Zagrebu su bile samo tri takve posredničke tvrtke s obrtnicom izdanom od Obrtno zbora, ali i više posrednika iz Srbije bez dozvole Obrtnog zbora, zbog čega se često javljao spor između zagrebačke i beogradske komore o kompetenciji obrtnica i poslovanja.

Obrtnici i industrijalci morali su tražiti od centralne administracije i njenih ispostava u hrvatskim pokrajinama dozvole za svaku promjenu poslovanja, naplate i za niz sitnih poslova, što je otežavalo poslovanje i pružale prilike raznim mešetarima da posreduju i naplaćuju svoje usluge što je cijeli postupak izvoza poskupljivao, a pogotovo uvoz sirovina. U navedenom izvještaju Saveza industrijalaca istaknuto je «.. da su privredni organi i korporacije bile prisiljene da pretežni dio svog rada utroše u borbi protiv vladinih mjera i njezine privredne politike u obranu životnih interesa naše privrede.»²³ U takvim su se uvjetima unutar obrtništva javile cehovske tendencije zatvaranja, a što pokazuje između ostalog i obrtnička stanarina koja je za kvalificirane obrtnike porasla za četiri puta, a za nekvalificirane deset puta i uz odobrenje TOK uz obrazloženje da je potrebna "izdašnija zaštita legalnog obrta."²⁴

²² Isto, 1920, str. 26

²³ Izvještaj Saveza industrijalaca za 1920,

²⁴ Izvještaj zagrebačke TOK za 1920 str. 14

Stabilizacija i razvoj industrije, pogotovo izvoz njezinih proizvoda ovisio je o prijevozu roba. Prve poratne godine, odnosno do sredine 20-tih godina, privrednu djelatnost otežavala je velika pomutnja u prometu, posebno u transportu roba. Zagreb je postao glavno čvorište za uvoz i izvoz roba u srednju i zapadnu Evropu iz Sredozemlja, a željeznička stanica nije bila pripremljena za takve usluge, jer je nedostajalo kolosijeka, vagona i skladišta pa su nastajali velikih zastoji u transportu roba i neredovita cirkulacija roba, a nije bilo bolje ni na drugim stanicama. Na zagrebačkom skladištu moglo se privremeno smjestiti 14-16 vagona robe, a potrebe su dosezale ponekad i do 100 vagona. Jedini carinski prijelaz za robu bio je u Mariboru, a raniji tranzitni put s carinarnicom preko Hrvatskog zagorja i Međimurja za Mađarsku postao je neupotrebljiv, zbog zatvaranja carinarnice na graničnim prijelazima. Bilo je mnogo pretovara robe, a zbog nedostatka carinarnica i skladišta i vagona, isporuka roba je stalno kasnila. Tako je 1923. na željezničkoj stanici u Zagrebu bilo dnevno 400-600 vagona razne robe, odnosno dvostruko više od postojećih kapaciteta te stanice. Slične su bile poteškoće i na carinarnicama u Sisku, gdje je roba dopremana Savom na šlepovima te pretovarena u željeznicu i dalje do mora pa zatim opet morskim putem dalje. Ipak najviše poteškoća za prevoz roba činio je nedostatak vagona i lokomotiva te drugih tehničkih uvjeta transporta. Na mnogim stanicama su stajali oštećeni vagoni, jer nije bilo rezervnih dijelova za njihov popravak pa su u njima stanovali željezničari sa svojim obiteljima i drugi beskućnici. Takvih vagona-stanova bilo je na svim željezničkim stanicama.

Doprema robe brodovima postala je vrlo nepodesna nakon odvajanja riječke luke i njenog pripajanja Italiji. Isprva je bila izlazna i prihvatna luka u Bakru, ali je to bila mala luka bez pratećih objekata nužnih za pretovar roba i njeno privremeno skladištenje i bez prometnica za dalju otpremu prema kopnu. Početkom 1924. otvorena je sušačka luka pa je od tada promet robe morskim putem i kopnom išao preko te luke. Ona je bila i glavnu sjeverno jadransku jugoslavensku luka. Godine 1923. otvorena je u Zagrebu i posebna poštanska carinarnica.

Na poslovanje industrije kao i cijele privrede bitno je utjecao nesređen monetarni sustav do sredine 20-tih godina i visoki porezi, kojima je bila opterećena i industrija, usprkos određenih pogodnosti koje je dobivala. Novčarstvo je u prvoj polovini 20-tih godina proživljavalo razdoblje stabilizacije kroz konfuziju koja je vladala, zbog opticaja više vrsta novca u «prečanskim» krajevima. Naime u tim krajevima su bile važeće austro-ugarske krune, ali je vrijednost bila četiri puta niža od dinara službeno, a pri plaćanju i manja. Osim toga bilo je raznovrsnih malverzacija s krunama i njihova velika inflacija, a usporedo s njom i inflacija raznovrsnih poduzeća od kojih su mnoga imala vrlo slabu likvidnost i poslovala zahvaljujući uglavnom monetarnoj inflaciji. Monetarna reforma 1925. i uvođenje dinara kao državne službene valute na cijelom području Države Srba, Hrvata i Slovenaca i njegovom stabilizacijom stvoreni su povoljniji uvjeti privređivanja. Narodna banka je 1926. emitirala 361 milion dinara neposrednog kredita putem novčanih zavoda pa je otvoreno novčano tržište i pokrenut novi kreditni sustav, ali s većim oprezom kreditiranja. Porasla je štednja stanovništva i povećan broj štednih uloga u novčanim zavodima, što su sve bile pretpostavke za brže obrtanje kapitala, a time i povoljniji uvjeti za rast industrijske proizvodnje. Ali tada se javlja nedostatak novca zbog suzdržljive kreditne politike novčanih zavoda. Narodna banka nije davala izravno kredite industrijskim poduzećima, već novčanim zavodima, koji su ih sami plasirali u gospodarstvo, ali pod relativno većim kamatama i kao kratkoročne kredite. Zato su industrijalci tražili, ali bezuspješno, osnivanje industrijske banke, kao što su obrtnici uspjeli krajem 20-tih dobiti svoju Zanatsku Banku.

Značajna prepreka bržem razvoju industrije kao i cijelog gospodarstva u poratnim godinama, a i kasnijim godinama, bili su neprimjereni državni i ostali porezi. Oni nisu odmjeračani prema prihodima i mogućnostima plaćanja poreznog obveznika, već po kriterijima oštećenosti u vrijeme rata pa su u poratnim godinama znatno više opterećivani «prečanski» krajevi nego oni u istočnim dijelovima države. Usprkos svim zahtjevima iz «prečanski» krajeva da

Narodna skupština reformira sistem razrezivanja i naplate neposrednih državnih poreza, oni su do kraja 20-tih godina ostali u jednakim odnosima. Razlike nisu ni kasnije potpuno ukinute, već su povremeno u budžet unošene olakšice za platiše iz «prečanskih» krajeva. Zagrebačko komorsko područje bilo je 1926. opterećeno neposrednim porezima s 180 dinara po stanovniku, u Srbiji s 80 dinara, a u cijeloj državi u prosjeku s 155 dinara. Srbija i ostali istočni dijelovi zajedničke države bili su u proteklom ratu teško oštećeni, a bili su i gospodarski nerazvijeniji od «prečanskih» krajeva, pa se njihova obnova i privredno ujednačavanje nastojalo pokriti prelijevanjem sredstava iz razvijenijih zapadnih krajeva države u istočne, što je zapadne krajeve suviše ekonomski iscrpljivalo, jer ni oni nisu bili razvijeni toliko da to podnesu. Njih je to previše iscrpljivalo i slabilo njenu privredu, posebno poljoprivredu i industriju. Prekomjerna oporezivanja i često brutalno utjerivanje poreza posebno na selu slabilo je poljoprivredu, jer su često zbog neplaćanja poreza seljacima oduzimana i sredstva za rad, a industrija nije bila sposobna proizvesti i dovoljni reprodukcijskog kapitala, što je kočilo njenu proizvodnju i razvoj i vodilo u prekomjerno zaduživanje kod novčanih zavoda.

Na uspješnost industrijskog razvoja utjecala je u poratnim godinama, a i kasnijim, slaba kupovna moć stanovništva, posebno njenog najvećeg dijela-seljaštva. Industrijska roba je često prodavana ispod tržišne, a ponekad i proizvodne, cijene, da bi poduzeće namaknulo obrtni kapital i namirilo vjerovnike i tako izbjeglo stečaj. Međutim ti su problemi bili značajniji za 30-te nego 20-te godine. Prvi nagovještaj krize javlja se sredinom 20-tih godina nakon stabilizacije dinara, odnosno suzdržanosti novčanih zavoda u dodjeljivanju kredita, što je poslije velike inflacije u prethodnom razdoblju izazvalo privredni šok. Ipak je stabilizacija dinara i njezina rasprostranjenost na cijelu državu omogućavala i gospodarstvu da se stabilizira, ali je uz novčani pritisak na njega, kojeg je teško podnosilo. Nastalu situaciju koja je manjim ili većim intenzitetom trajala cijelo međuratno razdoblje i

završila u svjetskom ratu, slikovito opsuje Izvještaj zagrebačke TOK za 1926. slijedećim riječima: « Za sanaciju privredne krize su prikupljeni sa strane naše komore podatci od svih komorskih vijećnika i dispoznih članova no sav prikupljeni materijal, iako je ogroman, ne pokazuje ipak izlaz iz situacije u koju smo zapali. Ni srednji stalež nije više u stanju kraj velikih potreba ništa nabavljati izim najnužnijih živežnih namirnica, seljak pak opet je prezadužen tako da ni on nije u stanju bilo što nabavljati. Seljaka su uništili poglavito veliki agrarni producenti iz inozemstva koji danas zbog racionalnog obrađivanja zemlje mogu svoje proizvode bacati na tržište gotovo po predratnoj cijeni, što je znatno naravno uplivalo na cijene agrarnih proizvoda i u našoj državi, dok mora agrarac sve industrijske proizvode, zbog visokih carina, poreza i daća, koje terete privredu, dakako skuplje prodavati u relacijama prema prihodima od prodaje svojih proizvoda.» Bio je to početak krize koja je svom žestinom izbila krajem 20-tih i početkom 30-tih godina i koja se očitovala upravo u « škarama» cijena, odnosno niskom cijenom agrarnih proizvoda u odnosu na industrijsku robu te poremećajem na novčanom tržištu, što je iniciralo izbijanje opće gospodarske krize..

Teškoće ne agrarne privrede sredinom 20-tih godina pokazuje s jedne strane stabilizaciju većih i jačih poduzeća, ali i veliki broj stečajeva, likvidacija, poravnanja i napuštanja rada «nekad cvatućih poduzeća» kako to spominje navedeni Izvještaj. Uposlenost industrije uslijed navedenih promjena bila je smanjena za 30-50 posto kapaciteta, ali se već idućih godina na kratko pridigla, sređivanjem novčanog tržišta, da bi početkom 30-tih zapala u još veću krizu, zbog istih razloga kao i agrarna privreda.

Usprkos znatnih poteškoća ipak je ne agrarna privreda, posebno industrija, u 20-tim godinama znatno napredovala u odnosu na predratno vrijeme, posebno u povećanju kapaciteta, proizvodnji roba i proširenju tržišta. Istovremeno je nastao nerazmjer između mogućnosti proizvodnje

tj. kapaciteta, nedostatka obrtnog kapitala i potrošačke moći domaćeg tržišta te smanjenog izvoza na strana tržišta. Općenito uzevši 20-te godine su bile najprije u znaku naglog prosperiteta popraćenog inflacijom novca i poduzeća, zatim sredinom desetljeća depresijom, uslijed stabilizacije novca i restrikcije kredita te oštrom selekcijom privrednih subjekata, kako u agrarnoj tako i u ne agrarnoj privredi. Uslijedilo je i sređivanje i stabilizacija industrije te kratkotrajni uzlet stabiliziranih poduzeća, a krajem desetljeća i početkom slijedećeg i krizom kao i cijelo gospodarstvo. Krizu u gospodarstvu i sredinom i krajem 20-tih godina pratila je u hrvatskim pokrajinama kao i u cijeloj državi i politička kriza. Obje krize bile su povezane uglavnom zbog prilika u agraru i novčarstvu, a industrija je samo djelomice bila povučena i u politička previranja. Dapače industrijalci se žale da uslijed političkih sukoba i previranja trpi gospodarstvo pa je u Izvještaju Saveza industrijalaca istaknuto 1920. «... da su politička pitanja, političke stranačke raspre i razmirice velika i životna pitanja naše privrede bila potisnuta u pozadinu». Slično je izrečeno i 1926: «Ne smije i ne može više da ostane na tome da se riječi privrednika izgube u lomljavi partijskih borbi, a da se našoj privredi upute samo puste riječi obećanja...činjenica jest da se sva naša privreda nalazi u teškom stanju, da je i produkciona i konzumna snaga naše privrede opala... O svim tim pojavama mora da vodi računa vlada već s toga razloga što se to stanje vrlo nepovoljno odražava u državnim prihodima.»

Privredni oporavak u nekoliko godina druge polovine 20-tih godina proizašao je iz poravnanja proizvodnih snaga u gospodarstvu. Na slijedeći nagovještaj gospodarske krize i političkih sukoba u parlamentu vlada je odgovorila ukidanjem ustavnog režima i uspostavom izvanrednog stanja u cijeloj državi poznatog pod nazivom « šesto januarska diktatura.» Pri tome je vlada imala potporu neagrarne privrede na uštrb seljaštva i to je iskoristila za dalje uplitanje u privredu i jačanje uloge državne administracije u njoj. U 20-tim godinama je postojalo u

hrvatskim pokrajinama izvjesno razilaženje u interesima agrarne i ne agrarne privrede, što je pogodovalo državnoj administraciji više da ojača svoje pozicije i prisustvo u gospodarstvu, nego da sredi administrativne pretpostavke za njegov brži razvoj i stabilnije poslovanje.

Razvojem i jačanjem uloge industrijske proizvodnje u 20-tim godinama sve značajniji čimbenik postaju socijalni odnosi kako u ne agrarnoj privredi tako i u društvu u cjelini. Proces, započeti u predratno vrijeme i razmahani u ratnim i prvim poratnim godinama, bili su brutalno ugušeni Zakonom o zaštiti države te osiguranjem nekih socijalnih prava radništva, ali se javljaju i dalje kao sastavni dio gospodarskih problema. Radničke i seljačke pobune i nezadovoljstva javljaju se usprkos zabranama kao paritetni dio-segment gospodarstva i dobivaju novu dimenziju u gospodarstvu. Radnik i seljak nisu više bili tretirani samo kao radna snaga u proizvodnji, već i kao proizvođači i konzumenti o kojima ovisi i uspjeh ne agrarne privrede, i bio je samo različit intenzitet tih spoznaja i njihovih zahtijeva u određenim gospodarskim i političkim okolnostima. Oni postaju i politički faktor nakon usvajanja općeg prava glasa u poratnim godinama, što je dakako ojačalo i njihove ekonomske pozicije kao proizvodnog čimbenika s pravom odlučivanja i o političkim okolnostima proizvodnje. Tako se u tijeku 20-tih i 30-tih godina XX stoljeća na području hrvatskih zemalja konačno oblikuje kapitalistička privreda i društvo, a industrijska proizvodnja postaje postepeno njihova okosnica kako u ekonomskom tako i u političkom djelovanju. Agrarno obilježje hrvatskog gospodarstva bilo je ipak i u međuratnom razdoblju dominantnije nego industrija, pa je industrijalizacija hrvatskog gospodarstva ostala kao problem i nakon drugog svjetskog rata u novim uvjetima.

Industrijalci su tražili od državne administracije protekcionističku politiku prema industriji i ona je u 20-tim godinama tako djelomice vođena. Država je djelomice potpomagala razvoj domaće

industrije tako da je povremeno dodjeljivala izvjesne carinske i druge pogodnosti kako bi je razvila, jer je bila neophodna za upošljavanje viška seoskog stanovništva, ali i zbog gospodarskih fiskalnih razloga. Kada je nastupila ekonomska kriza s početka 30-tih godina jača i državna intervencija u gospodarstvo u cjelini pa i u industriji u raznim oblicima od državnih potpora do kontrole poslovanja posebno velikih industrijskih korporacija. One su često bile internacionalno povezane pa s tim u svezi bilo donošenja nekih zakona kao na primjer protu kartelskih i slično. Ipak veze državne administracije i industrije ostaju i u 30-tim godinama čvrste, dapače industrijalci i veleposjednici i u hrvatskim pokrajinama podržali su uvođenje iznimnog stanja u vrijeme diktature s obrazloženjem da pridonosi sređivanju političkih prilika u cilju i nedostatnog gospodarskog zakonodavstva.

Intervencija državne administracije u gospodarstvo bile su u međuratnom razdoblju, pogotovo u 30-tim godinama, uobičajene u manje-više mnogim evropskim državama. Bila je to sprega državne administracije s privatnim vlasništvom i kapitalom kao osnovica društvenog sistema u fašističkim državama, ili državne administracije kao nosioca cjelokupne privredne organizacije s osloncem na političke jednostranačke strukture u SSR-U. Jednostranačke političke strukture su bile glavno političko obilježje u obje varijante s osloncem na političku policiju i ograničena politička i demokratska prava stanovništva. U ekonomsko razvijenijim zapadno evropskim zemljama je ipak i dalje prevladavao politički i ekonomski liberalizam, temeljen na razvoju kapitalizma, obilježenog kolonijalizmom i njegovom represijom s jedne strane u kolonijama, i podizanju standarda srednjeg sloja domaćeg stanovništva kao konzumenta industrijske robe. Ali i taj je sistem bio opterećenog krizom odnosa unutar privrednih djelatnosti od monetarne krize do krize « škara» cijena i posustalog parlamentarizma. U svim sistemima je državna administracija nastojala imati pod nadzorom i socijalne pokrete i stišavala ih na razne načine- bilo nasiljem, bilo

prelijevanjem dijela viška dobiti iz kolonijalnih eksploatacija u standard domaćeg stanovništva.

Uzevši u cjelini razdoblje prve polovine XX stoljeća bilo je obilježeno osnovnom gospodarskom i političkom dilemom kao i pred prvi svjetski rat: da li trošiti akumulirana sredstva na socijalne potrebe stanovništva te proširiti višak akumuliranog kapitala iz proizvodnje i kolonijalne eksploatacije na šire nacionalne slojeve i zadovoljiti njihove socijalne potrebe i tako umiriti socijalne napetosti, ili trošiti stečena sredstva na naoružanje i borbu za kolonije kao i pred prvi svjetski rat. Prvi svjetski rat je stabilizirao kolonijalnu prevlast zapadno evropskih zemalja, ali nije stabilizirao ni evropsko gospodarstvo ni političke odnose kao ni svjetske. Stoga je i cijelo međuratno razdoblje ostalo i gospodarski i politički krizno, obilježeno stvaranjem autarkičnih privrednih i političkih sistema u jednom dijelu Evrope i svijeta te spašavanja liberalizma, opterećenog kolonijalizmom u drugim dijelovima svijeta. Sve nagomilane suprotnosti i dileme završile su opet u svjetskom ratu pa je međuratno razdoblje bio svojevrsni predah između dva svjetska rata. Jugoslavija, a u njoj i hrvatske zemlje, bile su u malome dio tih procesa i zbivanja i dijelile zajedničku evropsku pa i svjetsku ekonomsku politiku i sudbinu, dakako sa svojim specifičnostima. U tako turbulentnim okolnostima sporo i teško se razvijala industrijalizacija hrvatskih zemalja.

OPĆI TOKOVI INDUSTRIJSKOG RAZVOJA U HRVATSKIM POKRAJINAMA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

Hrvatske pokrajine okupljene u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca, a zatim u Jugoslaviji, bile su u 20-tim godinama administrativno podijeljene u više oblasti, a od 1931. u dvije banovine-Savsku i Primorsku da bi te dvije banovine 1938. bile spojene u jedinstvenu Banovinu Hrvatsku s izvjesnim elementima autonomije unutar Jugoslavije. Savska banovina je obuhvaćala uglavnom ranije područje pokrajina Hrvatske i Slavonije, a Primorska pokrajine Dalmaciju, Boka kotorski zaljev i njegovo hercegovačko zaleđe do Mostara. Te su dvije banovine, odnosno ujedinjena Banovina Hrvatska u relaciji s ostalim jugoslavenskim banovinama bile do 1938. najveće i industrijski najrazvijenije po broju tvornica, kapitala, radnih mjesta i pogonskih snaga. Prema statističkim podacima iz 1939. u Statistici industrije Kraljevine Jugoslavije za tvornice koje su tada još radile, a početci su im sezali u predratno vrijeme te su relacije bile slijedeće ²⁵:

	GODINE OSNIVANJA									Ukupno	Brz podataka
	do 1858	1859-1868	1869-1878	1879-1888	1889-1898	1899-1908	1909-1918	1919-1928	1929-1938		
Dravska banovina											
broj tvornica	59	20	52	64	48	124	86	264	139	856	56
kapital u 1000 in.	131,852	69,552	325,74	333,551	162,089	195,077	180,646	660,793	137,037	2.196.337	8,595
radna mjesta	3,288	849	6,528	6,746	5,005	6,688	3,451	24,301	7,415	64,271	201
Pogoni u KS	5,844	1,295	31,817	13,886	12,789	8.100/	16,477	74,83	6,845	171,883	975
Banovina Hrvatska											
broj tvornica	29	20	19	62	63	159	159	399	257	1,167	75
Kapital u 1000	199,136	131,717	159,416	215,046	316,407	777,536	654,118	1.013.793	489,024	3.956.193	98,927
radna mjesta	1,551	2,167	2,013	6,852	4,373	12,758	11,51	29,997	17,597	88,818	1,021
Pogoni u KS	4,676	2.470/	7,327	7,378	13,763	101,097	119,262	34,93	17,704	308,607	18,185
ostale banovine											
broj tvornica	30	20	45	99	155	24	277	599	535	2,001	102
Kapital u 1000	93.590/	64,073	135,603	2.77.930/	973.560/	1.004.406	1.259.908	1.237.283	766,978	5.843.331	150,216
radna mjesta	1,862	1,719	2,695	10,855	14,787	22,295	24,819	41,91	23,904	144,846	1,456
pogon u KS	3,048	2,252	4,009	10,802	73,124	46,097	58,769	50,015	85,557	333,673	27,832
od navedenog u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji											
broj tvornica	30	18	20	55	58	141	156	383	252	1,181	68
Kapital u 1000	199,546	119,183	136,297	195,946	200,83	473,793	321,138	1.004.89	383,264	3.066.407	31,514

²⁵ Statistika industrije kraljevine Jugoslavije, Beograd 1940

					1		5				
radna mjesta	1,591	2,097	1,876	6,386	3,751	10,291	10,821	32,975	16,072	86,18	320
pogon u KS	4.680/	2,045	7,045	7,088	10,015	66,19	18,187	35,124	14,855	167,332	2,103
DALMACIJA											
broj tvornica	0	3	5	3	9	29	21	49	48	13	180
Kapital u 1000	0	13,584	32,062	2,25	24,822	401,754	323,631	88,347		67,445	1.094.685
								140.790/			
radna mjesta	0	97	253	81	352	3,854	1,189	1,644	3.460/	426	11,356
pogoni u KS	0	545	564	50	7,144	35,701	102,381	2,227	4,709	26,066	179,387

Međutim industrijska razvijenost nije bila ravnomjerna u svim hrvatskim pokrajinama pa je u sjevernim područjima taj omjer bio trostruko veći nego u južnim primorskim krajevima, kako to pokazuje tablica. Prema Statistici Ekonomskog instituta u Zagrebu iz tog vremena, objavljenoj pod nazivom «Oris industrijske strukture Banovine Hrvatske», razvoj industrijalizacije hrvatskih pokrajina u međuratnom razdoblju nije bio ravnomjeran, ali je od početka 20-tih do kraja 30-tih udvostručen u svim pokazateljima kako to pokazuje tablica:²⁶

BANOVINA HRVATSKA

vremenski raspon	Br.tvornica	kapital	Radna	pogoni
		u 1000	Mjesta	u KS
1919-1923	247	7.88	22.716	22.788
1924-1928	152	225	7.281	12.142
1929-1933	156	393.3	12.047	9.828
1934-1938	101	95.6	5.551	7.876
Ukupno	656	1.502.8	47.594	52.634

HRVATSKA I SLAVONIJA

tvornica	br.	kapital	radna	Pogoni	br.tvornica	kapital u	radna	Pogoni
		u 1000	mjesta	u KS		u 1000	Mjesta	u KS
1919-1923	236	742.3	22.172	22.172	20	66	1.253	1.184
1924-1928	147	262.5	10.872	12.952	29		391	1.043
1929-1933	146	283.8	9.919/	8.638	35	122,8	2.882	1.846
1934-1938	112	99.3	6.162	6.217	13	17,9	578	2.863
Ukupno	635	1.388.1	49.979	49.972	97	229,1	5.104	6.936

DALMACIJA

Kao što je postojao nerazmjer industrijske razvijenosti među hrvatskim pokrajinama tako je postojao u cijeloj Jugoslaviji. Obzirom na broj tvornica i ostalih pokazatelja bila je razvijena Vojvodina, zbog velikog broja mlinova i uopće prehrambene industrije, u Srbiji je bilo 77 tvornica i relativno dosta uložnog kapitala i pogonskih snaga te

²⁶ Obris industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938, izd. Ekonomskog instituta Banovine Hrvatske, Zagreb 1940

više tvorničkog radništva nego u Sloveniji. Najmanje industrije imala je Crna Gora. Ipak je po raznovrsnosti industrijske proizvodnje i kapacitetima prednjačila Savska banovina. Prema statističkim podacima, koji pokazuju stanje «preživjelih» poduzeća, u međuratnom razdoblju je u navedenoj statistici industrije Jugoslavije bilo dosta fluktuacija i među tim tvornicama s obzirom na osnovne pokazatelje, kako to prikazuje slijedeća tablica:

Banovina	Broj	U %	Broj	U %	Broj	u%	Broj	u%	Broj	povećanje 1918- 1938	u % povećanje Prema 1918.
	Br. tvornica	prema 1938	tvornica Kraj 1923	prema 1938	tvornica kraj 1928	prema 1938	Tvornica Kraj1933	prema 1938	Kraj 1938		
Savska	429	45.98	638	68.38	750	80.39	863	92.49	936	507	45.83
Primorska	65	43.92	86	58.11	103	69.59	133	89.86	151	86	43.05
Ukupno	494	45.45	724	66.61	853	78.47	996	91.63	1.087	593	45.45
Jugoslavija	1.855	46.91	2.506	63.38	3.038	76.89	3.557	89.96	3.954	2.099	88.38

S obzirom na gransku strukturu u vremenu od 1919 do 1938 osnivane su slijedeće sljedeće nove tvornice:²⁷

BANOVINA HRVATSKA					
industrijske skupine		br.tvornica	kapital u 1000 d.	Radna mjesto	pogoni u KS
ekstrativna i vezivnih materijala		16	86.724	977	445
Metalurgija		2	13.811	130	2.675
Prerada metala		5	202.078	9.429	3.884
Keramika i staklo		16	25.153	1.298	1.110
Drvena		109	111.859	6.488	7.010
Papira i štamparije		18	27.086	1.971	738
Kemijska		47	279.623	2.926	2.801
Agrarna i prehrambena		189	215.420	5.381	8.000
Tekstilna		91	257.435	14.301	5.790
Kožna		12	123.877	3.700	2.250
Elektro i električne	Centrale	93	152.877	661	17.736
Ostale		7	6.874	332	195
Ukupno		656	1.502.817	47.594	52.634

Dravska banovina					
industrijske skupine		br.tvornica	kapital u 1000 d.	radna mjesto	pogoni u KS
ekstrativna i vezivnih materijala		3	3.729	205	207
Metalurgija		3	1.032	41	94
prerada metala		30	54.649	5.091	2.445
Keramika i staklo		15	21.065	661	831
Drvena		89	54.575	2.932	3.941

²⁷ Isto

papira i štamparije	18	58.952	1.154	982
Kemijska	28	42.005	982	1.151
agarna i prehrambena	53	46.982	713	1.804
Tekstilna	100	342.83	18.501	9.954
Kožna	21	13.736	1.186	916
elektro i centrale	42	151.390/	192	58.314
Ostalo	1	6.88	40/	35
Ukupno	403	797.830/	31.716	81.675

Ostale banovine

industrijske skupine	br.tvornica	kapital u 1000 d.	radna mjesto	pogoni u KS
ekstrativna i vezivna	25	45.526	1.919	2.029
Metalurgija	9	18.871	953	350
prerada metala	103	213.540/	15.085	6.684
Keramika i staklo	46	94.970/	2.441	1.444
Drvena	107	159.875	8.575	7.267
papira i štamparije	42	113089	2.134	2.127
Kemijska	63	128.024	4.225	3.062
agarna i prehrambena	350	429.343	7.576	21.456
Tekstilna	176	318.069	18.005	8.729
Kožna	28	36.109	3.410/	1.102
elektro i centrale	180	442.928	1.187	81.075
Ostalo	5	33.74	304	247
Ukupno	1.134	2.034.261	65.814	135.572

Navedene tablice pokazuju da postoje izvjesne razlike uglavnom zato, jer se područja obuhvaćena statistikama nisu teritorijalno podudarala u vrijeme ujedinjenja i pod kraj 30-tih godina, odnosno Banovine Hrvatske, ali te razlike nisu veće od 10 posto. Zbog istih razloga postoje i određene razlike u tretiranju poduzeća i firmi, kao i praćenju razvoja općenito i po pojedinim industrijskim granama. Tako se razlikuju i podatci. Ipak uzevši u cjelini podatci svih statistika pokazuju da je razvoj industrijalizacije u hrvatskim pokrajinama išao usporedo s jugoslavenskim i da je u prosjeku bio veći, ali uz velike inklinacije, zbog općih okolnosti u kojima se odvijao. Statistike granskog razvoja također pokazuju da su poduzeća osnovana u prvoj fazi razvoja do ujedinjenja u Državu SHS bila po kapacitetima veća od osnovanih poslije, što se može tumačiti tradicijom poslovanja i organizacijom rada, uhodanim tržištem, ali i zasićenošću industrijskih potencijala, obzirom na krizna razdoblja za cijelo gospodarstvo. Ipak

je usporavanje povremeno bilo vrlo veliko i do 50 posto proizvodnih kapaciteta, a i u apsolutnim brojevima i ukupnom razvoju bilo je znatno. Razvoj hrvatske industrije u relacijama s ostalim jugoslavenskim područjima pokazuje i slijedeća tablica u kojoj su razlučene firme i tvornice u Statistici industrije Kraljevine Jugoslavije iz 1938 godine:

Rirne i njima	pripadajuće tvornice		U postotku	
	u apsolutnim brojevima		Broj firmi	-
	broj firmi	broj tvornica	broj tvornica	
Banovina Hrvatska	849	1.256	28.88	29.51
Dravska banovina	577	895	19.62	21.02
Ostale banovine	1.514	2.106	51.5	49.47
		Prema pokrajinama		
Hrvatska i Slavonija	810	1.179	27.55	27.7
Dalmacija	120	166	4.08	3.9
Slovenija	577	895	19.62	21.02
Bosna i Hercegovina	159	262	5.41	6.16
Vojvodina bez Srijema	616	766	20.96	17.99
Srbija prije 1912	555	847	18.88	19.9
Južna Srbija i Makedonija	85	116	2.89	2.72
Crna Gora	18	26	0.61	0.61

Tablica pokazuje da je u hrvatskim pokrajinama bilo približno 30 posto jugoslavenske industrije. Ukupno je u «prečanskim» krajevima bilo još pod kraj 30-tih godina 70 posto jugoslavenske industrije. Međutim ni u hrvatskim pokrajinama nije bio industrijski razvoj ravnomjieran, već su postojala područja s većim brojem industrijskih poduzeća, posebno u području zagrebačke TOK, pa je na tom području bilo i više industrijskih bazena po uzoru na takav tip industrijalizacije u drugim evropskim zemljama u to vrijeme.

U Dalmaciji je pod kraj 20-tih godina prema izvještaju Privremene radničke komore u Splitu za 1927. na njenom području, koje je obuhvaćalo srednju Dalmaciju-od Zadra do Dubrovnika, u industrijskoj proizvodnji bilo je više tvornica za preradu poljoprivrednih sirovina-vina ulje, razne vrste aromatičnog bilja i voća, zatim morskih proizvoda-ribe, školjke, morska sol, koralji te

rude-boksit cement, asfalt , sadra ,živa, mramor i razvijena brodogradnja. To su bila uglavnom veća obrtnička poduzeća ili manufakture. Bilo je i nekoliko velikih poduzeća:²⁸

broj poduzeća	broj radnika u njima
1	preko 1.000
4	500-1.000
4	200- 500
8	100- 200
21	50- 100
48	20- 50
58	10- 20

Izveštaj navodi kako je industrija u usponu, a obrta sve manje- «Vele industrija sve više i više zauzima maha, dok mala industrija opada, ne u svim granama niti uvijek jednako, ali u većini slučajeva». Također navodi da se javlja raslojavanje u radničkoj klasi pa i pritužbe da tvornice zapošljavaju više nekvalificiranu radnu snagu pa i djecu, što izaziva socijalne probleme.

Na Dubrovačkom području koje je obuhvaćalo i Boko-kotorski zaljev bile su slične privredne okolnosti s time da je na tom području uznapredovao turizam, a brodogradnja i pomorstvo imali su i dalje značajnu važnost za privredni život tih krajeva. Bilo je nekoliko tvornica konzerviranja ribe po otocima i na kopnu, većih uljara, jedna pilana s 200 radnika, tvornica glinenih proizvoda s 100-160 radnika, nekoliko kamenoloma polu-obrtničkog tipa kao i brodogradilišta.

Na priobalnom dalmatinskom području industrija se postepeno razvijala na osnovi domaćih sirovina i potreba, ali u znatno manjem opsegu nego u sjevernim hrvatskim područjima. Za razvoj veće industrije, pogotovo prerađivačke, nedostajalo je investicijskog i obrtnog kapitala, a i u postojećima većima poduzećima bio je uglavnom uloženi strani kapital-talijanski i francuski. Ipak Dalmacija je otkrivala postepeno nove izvore

²⁸ Izveštaj privremene radničke komore za Dalmaciju u Splitu, Split 1927

za opstanak u turizmu, ali on je ovisio o općim gospodarskim prilikama, koje su se bile krizne upravo kada je pokretana turistička privreda.

ODNOSI U INDUSTRIJI S OBZIROM NA FLUKTUACIJU PODUZEĆA
(POČETAK I PRESTANAK RADA PODUZEĆA)

U međuratnom razdoblju povećan je broj industrijskih poduzeća i njihovih proizvodnih kapaciteta, a istovremeno je izmijenjena i njihova struktura tako da je znatno povećan broj asocijativnih poduzeća u odnosu na inokosna. U tome razvoju bilo je vrlo velikih previranja, veliki broj poduzeća je osnivan ili prestajao postojati. Bila je to velika dinamika razvoja, ali i poteškoća izazvanih gospodarskim krizama, što je bilo za hrvatsko gospodarstvo uobičajeno obilježje prvih faza industrijalizacije, koje je trajalo cijelo međuratno razdoblje. Razvoj i djelovanje industrije u međuratnom razdoblju pokazuje znatnu fluktuaciju početka i prestanka rada poduzeća. Za industrijska kao i ostala poduzeća ta je fluktuacija registrirana u komorskim izvještajima i prema izvještajima zagrebačke TOK na njenom području bila je slijedeća:²⁹

Odnosi u industriji s obzirom na fluktuaciju poduzeća (početak i prestanak rada poduzeća)

Godina	Inokosne Firme	UPIS				BRISANJE				ukupno
		javna trg. Društva	komanditna Društva	a dionička Društva		1	2	3	4	
1919	31	23	2	60	9	5	0	7	426	
1920	26	43	2	76	6	6	2	4	555	
1921	31	36	7	72	8	11	0	8	674	
1922	35	31	6	65	8	11	2	5	784	
1923	36	21	6	37	7	11	1	4	861	
1924	22	13	9	18	11	11	11	3	893	
1925	30	5	4	15	7	9	2	8	921	
1926	41	13	11	11	9	7	2	1	978	
1927	25	13	4	5	10	2	0	8	1005	
1928	20	7	9	8	10	7	1	15	1.010/	
1929	40	13	14	20	19	6	6	13	1053	
1930	33	17	7	20	21	11	7	18	1.073	
1931	23	9	4	8	12	3	9	1.085	268	
1932	27	10	3	8	7	8	2	10	1.104	
1933	15	9	1	10	13	9	4	9	992	
1934	10	4	2	9	19	7	6	5	994	

²⁹ Izvještaji zagrebačke TOK za navedene godine

1935	18	7	1	5	15	8	3	4	942
1936	7	3	1	4	15	14	2	4	916
1937	15	5	3	8	9	3	0	2	650

SVEUKUPNO	UPIS		industrija	Novčarstvo	Brisanje			
	Inokosne Firme	Javna	Komanditna Društva	Dionička Društva	1	2	3	4
		trgovačka Društva						
1919	640	163	7	99	93	18	1	14
1920	556	154	11	127	110	29	8	7
1921	348	163	17	144	173	49	0	9
1922	325	132	19	151	141	44	7	13
1923	336	102	29	82	131	59	4	9
1924	246	81	27	43	159	44	15	16
1925	234	47	17	36	136	40	4	15
1926	252	42	27	19	110	38	10	8
1927	195	34	23	10	101	21	5	15
1928	233	39	39	16	89	23	13	30
1929	279	48	38	118	107	31	21	34
1930	330	62	28	44	197	38	25	27
1931	42	13	16	127	36	16	20	
1932	294	42	10	12	153	38	11	20
1933	284	29	9	17	110	34	9	23
1934	254	32	14	18	315	59	17	18
1935	341	35	8	13	208	39	15	11
1936	316	37	16	15	198	33	12	10
1937	281	39	9	13	141	15	6	6

Tablica pokazuje da je sve do 1933, s izuzetkom 1928. više upisa poduzeća nego brisanja, odnosno prestanka djelovanja. Od 1934. taj je odnos približno izjednačen što se može protumačiti dvojako: recesijom ili stabilizacijom privrede, odnosno uravnoteženjem potencijala industrije na određenoj razini. Budući da je recesija trajala već od 1928., a posebno od početka 30-tih godina onda se navedeno smanjenje može tumačiti kao posljedicu oba pravca razvoja. Do 1933. bio je u skladu s tim odnosima i rast broja poduzeća u globalu, a od te godine slijedi smanjenje, posebno izraženo 1936., uglavnom zbog poteškoća inokosnih firmi i d.d. poduzeća uslijed okrupnjivanja i povezivanja industrijskih poduzeća. Ako se ta fluktuacija usporedi s brojem industrijskih poduzeća po obliku organizacije tada se opaža velika nestabilnost upravo inokosnih firmi, a stabilnost dioničkih.

Inokosne tvrtke napreduju jednako kao i ostale do 1934., a od tada slijedi stalno smanjenje njihova broja da bi 1938. sačinjavale samo 32 % od ukupnog broja industrijskih poduzeća na području zagrebačke komore, a dionička društva dosižu 48.6% ukupnog broja poduzeća. No već slijedeće 1939. javlja se novo smanjenje svih vrsta industrijskih poduzeća. Posebno su zanimljiva komanditna društva, iako malobrojna pokazuju znatan napredak i u industriji u 20-tim godinama, ali stagnaciju u 30-tim, u industriji više nego u drugim djelatnostima, odnosno u krizi pokazuju slične odnose kao i dionička društva. Iako su takvi organizacioni oblici imali tradiciju, posebno u trgovini, oni su u industriju polagano prodirali, što se može tumačiti i nedostatkom domaćeg kapitala za udruživanje, ali i nedovoljnom elastičnošću u njegovom okupljanju. U svakom slučaju ona su već prisutna i u industriji i s javnim trgovačkim društvima zajedno paritetna dioničkim društvima. Zajedno sva ta tri oblika znatno nadmašuju inokosne firme što pokazuje tendencije okupljanja kapitala u industriji na temelju zajedništva ulaganja i stvaranja podloge za nacionalnu privredu.

Detaljniju sliku promjena na području zagrebačke TOK pokazuje i slijedeći prikaz stečajeva, likvidacija i prinudnih poravnana.:³⁰

Stečajevi i likvidacije na području zagrebačke TOK

Godine	Stečaj Ukupno	Likvidacija Ukupno	poravnanje ukupno	ukupno promjena	U broju poduzeća	inokosne Firme	U dioničkim društvima
1920	0	2	0	2	555	0	2
1921	1	4	0	5	674	1	4
1922	0	4	1	5	784	0	0
1923	0	6	6	12	816	0	8
1924	2	12	0	14	893	6	13
1925	2	21	5	28	921	4	20
1926	8	21	zabrane11	40	978	9	25
1927	12	0	isto 17	29	1.005	13	20
1928	12	17	isto 10	39	1.010/	16	15
1929	7	12	lst0 10	29	1.053	9	14
1930	7	16	isto 4	27	1.073	5	27
1931	6	12	Por.14	31	1.085	8	18
1932	12	15	25	52	1.104	25	21
1933	7	20	9	36	992	19	11
1934	14	11	9	34	994	13	14
1935	12	8	10	30	942	7	15
1936	11	13	2	32	916	1	20
1937	3	14	2	21	850	2	17

³⁰ Isto

Do 1925. bilo je vrlo malo stečajeva, jer je to bilo doba poratne konjunktura i znatne inflacije, koja je omogućavala lakše pokrivanje dugova, a postojalo je i prinudno poravnanje dugova iz imovine dužnika. Zatim je taj postupak zamijenjen privremenom zabranom poslovanja do poravnania dugova, a od 1931. opet je uvedeno prinudno poravnanje na što su se privrednici često žalili, jer je sprečavalo stečaj, odnosno eventualno restrukturiranje poduzeća. Približno realniju sliku odnosa pokazuje ukupni broj svih promjena koji je povećan od 1925. sa stabilizacijom nacionalne valute i s njom privrede, posebno neagrarne. Najveći broj promjena bio je 1932. kad se najsnažnije osjećala kriza i puna depresija privrede. Zatim slijedi stabilizacija broja poduzeća s padom 1936., ali i ujednačenost promjena, što znači da je industrija ipak lakše rješavala probleme, a promjene su svedene na 30 posto godišnje.

Na osnovu svih navedenih pokazatelja može se također zaključiti da je industrija u ta dva desetljeća prolazila uspon pun velikih unutarnjih previranja, ali ona ipak ostaju na marginama jednoj jezgri nacionalne industrije, koja se postepeno formirala. Također pokazuje veću stabilnost industrije nego obrta, manje propadaju industrijska poduzeća u međuratnom, nego u prijeratnom razdoblju, veća je fluktuacija u vrijeme krize među inokosnim nego složenim organizacijama kapitala, a u vrijeme prosperiteta približno jednaka. Javna trgovačka društva su upola manje brojna od inokosnih firmi i dioničkih društava i relativno stabilnija od obje grupacije. Malobrojnija su bila komanditna društva s 4.4% učešća, ali i najvećom stabilnošću. Veću stabilnost imalo je jedino zadrugarstvo, ali razmjerno svojem poslovanju koje je ponekad bilo vrlo pasivno.

Navedena kretanja na području zagrebačke TOK mogu na izvjestan način predstavljati opću sliku kretanja industrije, zbog njihove razvijenosti i raznovrsnosti proizvodnje, dok su u drugim hrvatskim područjima više dolazile do izražaja posebnosti uslijed regionalnih

usmjerenja proizvodnje, bilo zbog dostupnih sirovina, bilo zbog drugih uvjeta.

U jugoslavenskim relacijama su tri industrijski najrazvijenije banovine imale i najviše stečajeva i prinudnih poravnanja uglavnom zato jer su imale i najviše poduzeća. Fluktuacija poduzeća u hrvatskoj industriji bila je prisutna i u drugim jugoslavenskim područjima, različitim intenzitetom. Najteža kriza od 1931-1934. prisutna je svugdje skoro podjednako sudeći prema propadanjima poduzeća, što ne znači da je imala i jednake posljedice za sveukupno gospodarstvo svih krajeva. Slika propadanja poduzeća u 30-tim godinama u svim područjima Jugoslavije bila je slijedeća:³¹

Banovina	STEČAJEVI								
	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Savska	79	106	11	50	45	45	14	24	36
Primorska	30	52	23	24	10	9	12	4	7
UgBeograda	33	35	20	28	14	8	6	6	11
Moravska	32	96	27	10	7	6	7	6	5
Zetska	19	36	9	11	6	3	6	1	0
Dunavska	148	119	40	23	15	25	20	25	22
Drinska	50	78	17	17	4	9	16	9	5
Dravska	72	93	44	49	35	26	42	16	19
Vrbaska	2	16	5	0	1	2	1	1	2
Vardarska	69	97	20	25	6	3	1	0	4
Ukupno	534	728	271	237	143	136	125	92	111

PRINUDNA PORAVNANJA

1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
214	340	38	85	54	63	50	70	64
27	75	10	20	8	10	10	2	6
38	77	22	3	6	8	13	11	19
6	11	3	4	2	2	1	1	1
12	28	10	9	4	4	4	1	5
330	202	40	71	35	31	31	33	57
62	104	9	20	10	12	9	7	8
107	219	53	84	59	59	54	38	34
17	87	6	9	4	6	6	4	11
16	13	2	8	1	2	0	2	3
829	1.146	191	347	183	197	178	169	208

³¹ Isto

STRUKTURA INDUSTRIJE U HRVATSKIM POKRAJINAMA S OBZIROM NA OBLIKE
ORGANIZACIJE PODUZEĆA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

Već od početka industrijskog razvoja kao i kasnije javljaju se vrlo raznovrsni oblici udruživanja vlasništva poduzeća. Osnovni oblik inokosne firme bio je samo jedan, ali osnovni oblik organizacije poduzeća zasnovan na privatnoj inicijativi vlasništva. Taj tip organizacije bio je najstariji i najrašireniji, nastao razvojem iz obrtničkih ili manufakturnih radiona ili osnivanjem inokosnih industrijskih poduzeća-firmi krajem XIX i početkom XX stoljeća. Pokraj inokosnih firmi bilo je i drugih vrsta organizacija poduzeća, koja su predstavljale osnovicu za razvoj i industrijalizaciju hrvatskog gospodarstva, mada su inokosne firme i dalje prevladavale. Početkom XX stoljeća, odnosno 1906. u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 512 poduzeća, koja su radila s motorima, a od njih 216 s više od 20 radnika, što je po tadanjim kriterijima smatrano tvornicama ili pravim industrijskim poduzećima. U svim tim poduzećima je radilo 24.687 radnika, odnosno 22.969 industrijskih radnika. Dakako, osim navedenih bilo je još poduzeća i radnika u manjim inokosnim zanatskim radionicama. Budući da je tih 512 poduzeća predstavljalo po načinu proizvodnje industrijsku grupu zanimljiva je njihova organizaciono vlasnička struktura i osnova. Većina tih poduzeća, bili su inokosne firme, njih 335 ili 65 %, ali je u njima radilo samo 32% radnika. To su bila uglavnom manja poduzeća i najviše ih je bilo u prehrambenoj industriji. Poduzeća s više od 20 radnika, koja su smatrana industrijskima, po svojoj organizacijskoj strukturi bila su kako pokazuje slijedeća tablica:³²

³² Sve tablice za predratno razdoblje izvađene su iz Statističkih godišnjaka Kraljevine Hrvatske i Slavonije za godine 1900, 1906, 1910 i Statističkog atlasa 1910, Zagreb, 1917

Proizvodne skupine	Sve skupine		industrijski zajedničke uprave	pothvati Uprave	1906.godine autonomne uprave	pothvati u Hrvatskoj i Slavoniji gradova i uprav.općina		Prav.općina	
	Poduzeća	radnici	poduzeća	Radnici	Poduzeća	radnici	Poduzeća	radnici	
Željezo i kovine	17	477	/	/	/	/	/	/	/
Strojeva	15	741		3	554	1	6	/	/
Zemlje,gline i slično	78	4.81	/	/	/	/	/	2	113
Drva i kosti	68	6.39		2	69	/	/	/	/
Kože, kožnih izrađ.,četinja	4	177	/	/	/	/	/	/	/
Tekstila	18	2.338	/	/	/	/	/	/	/
Odijevanja	3	736	/	/	/	/	/	/	/
Papira	2	636	/	/	/	/	/	/	/
hrane i pića	254	4.605		2	1.082	4	22	3	26
Kemija	18	2.043	/	/	/	/	/	1	90
Građevinarstva	12	922	/	/	/	/	/	/	/
Poligrafija i umjetnost	23	812	/	/	/	1	62	/	/
Ukupno	512	24.687		7	1.705	6	90	6	229

Nastavak gornje tablice

Crkve	Dioničkih društava		zadruga		ortočkih i otalih društ.	Drugih druš.	št.-privatnici			
	Poduzeća	Radnici	poduzeća	radnici			poduzeća	Radnici	poduzeća	radnici
/	/	/	/	/	/	4	291	13	186	
/	/	4	68	/	/	1	67	6	44	
/	/	13	2.161	/	/	14	575	49	1.961	
/	/	7	2.066	/	/	18	1.703	41	2.552	
/	/	1	81	/	/	2	49	1	47	
/	/	5	1.853	/	/	1	234	12	251	
/	/	1	686	/	/	1	16	1	34	
/	/	2	636	/	/	/	/	/	/	
	1	4	16	1.209	4	59	39	1.006	185	1.197
/	/	7	579	/	/	4	611	6	763	
/	/	/	/	/	/	5	575	7	347	
	1	30	4	202	/	/	3	116	14	402
	2	34	60	9.541	4	59	99	5.243	335	7.786

U međuratnom razdoblju prisutan je kontinuitet razvoja iz predratnog razdoblja sa svim oblicima organizacije vlasništva i kapitala. U vrijeme državne zajednice s Austro-Ugarskom, industrija se razvijala na osnovi investiranja domaćeg kapitala u manje pothvate i kapitala iz drugih područja Monarhije u veće. U poduzećima s manjim kapitalom su organizacioni oblici bili jednostavniji. U većim poduzećima se javljaju složeniji oblici udruživanja kapitala i organizacija, pa se već i početkom XX stoljeća naziru i kartelska udruživanja. U međuratnom razdoblju su složeniji oblici organizacija kapitala i proizvodnih

kapaciteta do kraja 30-tih godina vrlo rašireni, što se vidi iz podataka da je 1938. bilo na području Banovine Hrvatske 849 firmi sa 1.188 tvornica, a svih tvornica ukupno je bilo 1.256. Od toga je na području historijskih oblasti Hrvatske i Slavonije pripadalo 810 firmi, a Dalmaciju 120. Ukupno je u prvoj bilo 1.179 tvornica, a u drugoj 166. S obzirom na cjelokupne odnose u proizvodnji taj je odnos bio slijedeći:³³

STRUKTURA INDUSTRIJE PO INDUSTRIJSKIM SKUPINAMA

Od tvornica koje su djelovale do 1938 u Banovini Hrvatskoj bila je granska struktura s obzirom na broj tvornica i uložnog kapitala slijedeća: u 1000 d.

Osnovane do 1919	Ekstraktivne i vezivne	Metalurgija prerada		INDUSTRIJSKE SKUPINE									ostalo	ukupno
		Metala	Staklo	keramika i	Drvena ind.	papira i Stampata	Kemijska	prehrana i Poljoprivreda	Tekstilna	kožna	elektro-teh. i centrale			
Br.tvornica	21	1	20	43	79	11	27	217	30	7	54	1	511	
vis.kapitala	452	0.8	47	82	212	80	308	460	167	31	602	6	2,453	
od 1919-1938														
Br.tvornica	16	2	56	16	109	18	47	189	91	12	93	7	356	
vis.kapitala	86	13	202	25	111	27	279	215	257	123	152	6	1,502	
U postotcima do 1919														
Br.tvornica	4.1	0.2	3.9	8.4	15.4	2.1	5.9	42.4	5.8	1.3	10.5	0.2	100	
vis.kapitala	18.7	0.03	1.9	3.3	8.6	3.2	2.5	18.7	6.8	1.2	24.5	0.2	100	
U postotcima od 1919 do 1938														
Br.tvornica	2.4	0.3	8.5	2.4	16.6	2.7	7.1	28.8	13.3	1.8	14.1	1	100	
vis.kapitala	57	0.9	13.4	1.6	7.4	1.8	18.6	14.3	17.1	8.2	10.1	0.4	100	
ukupno 1938														
Br.tvornica	40	6	79	63	203	30	79	431	121	19	162(158)	9	1,242 sa	
vis.kapitala	539	14	249	110.6	324	107	655	687	424	155	762(727)	23	4,055	
od ukupno tvornica i Kapitala														
Br.tvornica32	3.2	0.4	6.3	5	16.3	2.4	6.3	34.7	9.7	1.5	13	0.7	100	
vis.kapitala	13.2	0.3	6.1	2.7	7.9	2.6	16.1	16.9	10.4	3.8	18.8	0.4	100	

U hrvatskim pokrajinama su sva veća industrijska poduzeća bila uglavnom u vlasništvu inozemnog kapitala i često kartelski povezana s inozemnim tvornicama, ili su djelovale kao njihove filijale. Uopće je u jugoslavenskim zemljama u međuratnom razdoblju bio razvijem sistem kartelskog udruživanja u svim djelatnostima pa je kartela bilo u industriji, veletrgovini, osiguranju i saobraćaju. Pod kraj 30-tih godina bilo je u Jugoslaviji oko 80 kartela s ukupno 374 člana, od kojih 290 u industriji s 190 poduzeća, odnosno 293 tvornice. Neka su poduzeća bila udružena u više kartela. Sistem kartelskog udruživanja bio je vrlo različit :od malih firmi s tvornicama koje su bile veći pogoni pa do velikih koncerna tipa našičkog ili belišćanskog drvnog

³³ Statistika Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1940 ,str. 70 i dalje

internacionalno vezanog lanca tvornica. Najviše je bila kartelizirana metalna, kemijska, prehrambena te industrija cementa i kamena. Industrija metala dospjela je u kartelne odnose putem industrije željeza i čelika, koja je bila uključena u međunarodni kartel. U kemijskoj industriji bile su kartelizirane najveće tvornice, kao na primjer tvornice tanina u Belišću i Našicama, te ostale veće tvornice. Budući da je o kemijskoj industriji ovisilo i niz drugih industrija, to je karteliranje utjecalo i na njihovu proizvodnju. Tako je cjelokupno građevinarstvo ovisilo o kartelu cementne industrije. U drvnoj i tekstilnoj industriji bila su kartelirana i manja poduzeća, a u agrarnoj mlinovi, šećerane i proizvodnja alkoholnih pića, posebno pivovare. Industrija cementa i kamena bila je uglavnom kartelirana, industrija željeza i metala sa 70 posto, isto toliko tekstilna industrija, prehrambena i kemijska industrija većim dijelom kao i industrija papira. Najviše je bila kartelizirana prehrambena industrija s preko 90 posto, a prosječno je cijela jugoslavenska industrija bila kartelirana u 57 posto, a hrvatska i više. Kartelizirana industrija je imala neke carinske pogodnosti, ali i veće državne poreze pa je njeno djelovanje bilo znatno pod nadzorom državne administracije. Tako je nastala sprega kartelirane industrije i državne administracije a porezi prebačeni na potrošače. Cjelokupnim poreznim sistemom u tako karteliziranoj industriji smanjena je na tržištu konkurentna sposobnost industrije. Kartelizirana industrija bila je uglavnom u vlasništvu inozemnog kapitala. Iako je bilo kartelirano samo 6 posto firmi u njima su bile velike tvornice s većinskim kapitalom, pogonskim snagama, radnom snagom i proizvodnjom. To su bile slijedeće industrije:³⁴ u milionima

industrijska djelatnost ukupno	industrija	Kartelirana	Do 1 Milion	1 do 10 miliona	više od 10 miliona
Kamena i cementa proizvodnja	81.40/	90.05	0	85	75
metala	57.85	17.96	0	28.58	71.42
prerada metala	25.27	20.13	18.74	65.63	15.62
Keramika, cigle, staklo	8.2	0	41.28	52.83	5.88
Drvna	19.6	15.94	70	30	0
Papira	3.47	7.95	25	16.66	58.34
Kemijska	60.74	67.67	7.16	49.99	42.85

³⁴ Stevan Kukoleča, Karteli i njihov značaj za jugoslavensku privredu, Beograd, 1939

Prehrambena	15.55	51.64	7.04	49.46	43.5
Tekstilna	42.23	81.11	29.43	35.28	35.29

Na karteliranje pojedinih industrija utjecalo je više čimbenika. Najčešće su to bile tvornice u vlasništvu inozemnog kapitala i one koje su imale jednoobraznu proizvodnju kao na primjer industrija cementa, papira i prehrane. U nekim industrijama bila je kartelirana prodaja i proizvodnja samo nekih proizvoda kao na primjer cigli u zemljanoj ili u tekstilnoj i prehrambenoj industriji, onih proizvoda koji su pripadali serijskoj proizvodnji. Vežanost hrvatske industrije uz karteke pokazuju teškoće koje su u njoj nastale kada je sredinom 30-tih godina obznanjena Uredba o kartelima kojom su karteli stavljeni pod nadzor državne administracije tako da im je dozvoljen rad po sistemu koncesija i posebnim pravilnikom. Uredbom o kartelima, sastavljenom po uzoru takve uredbe obznanjene u Čehoslovačkoj, pokušalo je staviti karteke barem pod kontrolu. Ta nastojanja u sprečavanju karteliranja industrije, više je pripomoglo daljem uplitanju državne administracije u gospodarstvo, nego liberalizaciji cijena i tržišta, a time i proizvodnje. Savez industrijalaca Savske banovine odmah je zatražio reviziju te uredbe, ali bezuspješno. Uskoro se pokazalo nemogućim provođenje te uredbe, jer je u cijeloj Jugoslaviji industrija bila suviše kartelirana pa je i dalje posebnim dozvolama odobran rad karteliranoj industriji.

Sistem karteliranja je za industriju u hrvatskim kao i ostalim jugoslavenskim industrijama imao ne samo ulogu regulatora cijena već i proizvodnje, pa je nadomještao planiranje proizvodnje, ali ne nacionalnim već internacionalnim potrebama tržišta. On je činio hrvatsku privredu ovisnom o interesima proizvođača u inozemstvu, a da je istovremeno dio proizvodnje prodavan u zemlji. Kartelima je bilo onemogućeno prilagođavanje cijena tržištu i potrošaču pa je time iscrpljivana i potrošačka sposobnost stanovništva i pridonosila njegovu osiromašenju, otežavala socijalni položaj radništva u njegovoj borbi za bolji standard. Kartelirana industrija je često nanosila štetu i samoj industriji kao na primjer mlinskoj, koja je i zbog karteliranja radila u hrvatskim pokrajinama s pola kapaciteta. Osim toga je inozemni kapital bio dominantan i u osiguravajućim društvima, a ona su skoro sva bila kartelizirana. pa je i na taj način industrija bila obuhvaćena u mrežu

kartela. Kroz sistem kartela provođen je i monopol cijena i tržišta. Karteli su pomogli nekim industrijama jedino u nabavi sirovina i djelomice izvozu onih roba koje su nedostajale inozemnom tržištu, pa je putem kartela kartelizirana proizvodnja i tržište. Budući da su kartelizirana poduzeća bila u vlasništvu najčešće inozemnog kapitala pridonosila su ovisnosti nacionalne privrede inozemnim interesima ne samo ekonomski već i politički.

U takvoj već složenoj strukturi industrijskih poduzeća javlja se i raznovrsna organizacija udruživanja kapitala, odnosno njegovog vlasničkog investiranja. 1938. organizacijsko vlasnička struktura je bila sljedeća (statistika pokazuje podatke prema sjedištu firme.):³⁵

Vlasnička struktura 1938	1938 u Banovini Hrvatskoj		Jugoslaviji	
	Firme	Tvornice	Tvornice	Firme
Inkosne firme	334	423	1.300/	1.623
javi ortakluci	186	256	674	891
komanditna društva	22	24	67	86
akcionarska društva	195	411	502	1.089
Društva s.o.j.	29	38	167	214
Zadruga	18	22	38	49
U vlasništvu države	1	1	24	72
U vlasništvu banovine	0	0	5	13
U vlasništvu općina	51	65	120	164
Ostalo	7	10	37	50
Bez podataka	6	6	6	6
Ukupno	849	1.256	2.940/	4.257

Prema statističkom godišnjaku za 1938/39. na području Savske i Primorske banovine bilo je 870 firmi i od njih jedna trećina (36%) bila su dionička društva, a trideset godina ranije bilo ih je jedva 10 posto, a u aritmetičkim razmjerima malo. I njihov je broj varirao zbog fluktuacije, ali je i dalje napredovala ta vrsta organizacije poduzeća. Porast svih industrijskih poduzeća u te dvije godine iznosio je 14.8%, a d.d. nešto manje, ali je to bilo relativno s obzirom da je postojala mogućnost povećanja kapitala ulaganjem u nova ili druga poduzeća. Također je značajno porastao broj drugih oblika udruživanja kapitala, kao na primjer ortačkih društava, ali i društava tako zvanih javnih uprava ili društvenih imovina: društva s

³⁵ Statistika industrije Jugoslavije, n.dj. str 14i dalje

ograničenim jamstvom, zadružnih i općinskih zajednica (i do 40%). Ipak je njihov broj pa i važnost u ukupnom stanju industrije neznatan u odnosu na ostala poduzeća te ih je 1938. bilo samo 114, što je bilo oko 10 posto od ukupnog broja industrijskih poduzeća. Na trećem mjestu, poslije inokosnih firmi i d.d., bila su «ortačka društva». Ortakluci komanditornog tipa bili su manje brojni. Organizacije poduzeća na osnovi ortakluka-kompanije-s raznovrsnim učešćima i odnosima, najčešći u trgovini, javljaju se i u industriji, ali znatno manje. Brojnija su bila javno-trgovačka društva.

Po obliku firme u hrvatskim pokrajinama je bilo industrijskih asocijacija kako pokazuje slijedeća tablica:³⁶

Tvornica po obliku firmi i po banovinama 1938:

	Savska banovina	Primorska Banovina	Jugoslavija
inokosne Firme	352	41	1.625
javi ortakluci	208	23	891
Komanditna društva	13	7	81
Akcionarska društva	334	34	1.090/
društva s o.j.	12	22	208
Zadruga	14	7	52
Državna	4	1	73
Banovinska	0	0	13
općinska	42	17	162
Ostala	8	0	49
Bez podataka	6	1	13
Ukupno	993	153	4.257

U hrvatskim pokrajinama su više prevladavale asocijativne organizacije, nego u drugim jugoslavenskim, kao posljedica razvoja na osnovi okupljanja domaćeg kapitala putem štednje stanovništva ili putem izravnog ulaganja u poduzeća.

Na području zagrebačke TOK, industrijski naj razvijenog područja, bio je odnos između inokosnih, javnih, komanditornih i dioničkih društava 1938. slijedeći: 2,8:1,3:0,4:4, i pokazuje prednost asocijativnih industrijskih poduzeća. Još je veća bila

³⁶ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1940, str. 182,3

njihova koncentracija u bankarstvu, dok je u trgovini odnos bio obrnut. Odnos pojedinih vrsta poduzeća i njihov brojčani razvoj na području zagrebačke TOK pokazuje slijedeća tablica, iz koje se može razaznati da je razvoj dioničkih društava u industriji bio znatno postojaniji od drugih oblika poduzeća kao i činjenicu da su se privredne krize više i snažnije odražavale u industriji nego u drugim ne agrarnim djelatnostima, odnosno da nisu podjednako i istovremeno utjecale na brojnost i stabilnost svih poduzeća i privrednih djelatnosti.

Odnos četiri osnovna oblika organizacije industrijskih poduzeća na području zagrebačke TOK u njenom razvoju bio je slijedeći:³⁷

Godine	Odnosi firmi po vlasničkoj strukturi na području zagrebačke TOK od 1919-1937									
	INDUSTRIJA				UKUPNO PODUZEĆA(industrija,obrt, trgovin i promet)					
	Inokosna	Javno	Komanditna dionička		inokosna	javno trgovačka	Komanditna	Dionička	zadruga	Sveukupno
Poduzeća	Trgovačka	društva	Društva	Poduzeća	druš	Društva	Društva			
1919	146	70	6	109	1.75	277	17	286	756	3.086
1920	169	87	8	162	2.303	416	23	381	818	3.931
1921	190	124	7	234	2.753	538	28	490	1.042	4.851
1922	213	150	13	298	2.945	636	44	625	1.105	5.355
1923	242	168	17	357	3.138	715	56	763	1.146	5.818
1924	274	175	22	390	3.354	749	79	836	1.194	6.212
1925	288	174	26	405	3.454	774	90	863	1.218	6.399
1926	318	163	28	412	3.572	763	101	878	1.239	6.553
1927	353	166	37	422	3.723	758	118	889	1.275	6.763
1928	464	177	39	419	3.812	756	136	882	1.307	6.893
1929	375	174	49	412	3.963	762	165	868	1.367	7.125
1930	395	184	55	419	4.148	775	173	872	1.469	7.437
1931	414	184	54	421	4.314	788	172	887	1.522	7.683
1932	434	177	54	420	4.476	775	167	883	1.614	7.915
1933	455	177	55	417	4.643	751	168	875	1.708	8.145
1934	365	162	51	414	4.559	711	165	867	1.777	8.079
1935	365	162	47	420	4.496	686	161	866	1.860/	8.069
1936	339	152	40	411	4.608	667	145	866	2.020/	8.306
1937	326	138	39	413	4.699	659	150	872	2.173	8.553

Godina	broj	inokosne	javno-trgovačko komanditorna			dionička	ukupno
			Poduzeća	tvrtke	društvo		
1919	331	44.10	21.14	1.81	32.93	100	
1920	426	39.67	20.42	1.87	38.02	100	

³⁷ Prema izvještajima zagrebačke Trgovačke komore za navedene godine, odnosno, 1938

Iz navedenih podataka može se zaključiti da je u međuratnom razdoblju napredovala organizacija industrijskih poduzeća prema složenijim oblicima, ali sporo i s određenim specifičnostima, koje su se pokazale ponekad više kao kočnice nego poticaj boljem poslovanju, zbog uske ekonomske osnovice na koju su se oslanjali. Naime, u industrijskom razvoju hrvatskih pokrajina u međuratnom razdoblju mogu se uočiti dvije osnovne etape koje se djelomice poklapaju s desetljećima. Dvadesete godine označavaju period nastavka liberalističkog organiziranja industrije i uopće privrednim prosperitetom,, usprkos krize sredinom desetljeća. Tridesete godine započinju velikom krizom i sporim i teškim oporavkom sredinom desetljeća, više stagnirajućim nego prosperitetnom konjunkturuom. Po proizvodnim tendencijama, odnosno uložnom kapitalu, radnoj pogonskoj snazi, tridesete su stagnirajuće u odnosu na dvadesete i u takovoj situaciji jača kartelski sistem, ali na primitivnoj osnovi organizacije. Naime, poteškoće s uvozom polufabrikata ili sirovina poticalo je veće firme da osnivaju tvornice za izradu tih proizvoda. To su često bili više dodatni pogoni nego tvornice, ali povezani sa matičnim tvornicama karteliranjem proizvodnje pa se javlja zatvaranje tvrtki u korporacije na uskoj proizvodnoj osnovi i monopoliziranju proizvoda. Kartelirana su bila uglavnom poduzeća u vlasništvu inozemnog kapitala i ono se svodilo najčešće na održavanje nivoa cijena proizvoda, a mnogo manje organiziranju proizvodnje i pokazalo se da su to bili negativni trendovi u nacionalnoj privredi, koji su kočili njezin razvoj. Protiv kartela donesen je i posebni zakon kojim se nastojalo ograničiti djelovanje karteliranja, ali je ta mjera malo koristila jugoslavenskom pa i hrvatskom gospodarstvu.

Ipak su najviše kočile razvoj i bolju organizaciju privrednih, a posebno industrijskih poduzeća, česte intervencije državne administracije u privredu davanjem koncesija, posebno stranim poduzećima i kapitalu. Putem državne administracije strani je kapital vršio konkurentski pritisak na domaća poduzeća koja gube rentabilitet,

a što je posebno teško pogađalo dionička društva, jer nisu mogla isplaćivati dividende dioničarima. Ograničena razna administrativnim zabranama i propisima, ta poduzeća nisu mogla slobodno i prema potrebama emitirati akcije, pa je nedostatak novca namican putem kredita s često nepovoljnim kamatama. Tako se s jedne strane javlja nerentabilnost akcija i nemogućnost njihova plasiranja na burzama, a s druge nedostatak obrtnog kapitala, koji otežava pa i onemogućava proizvodnju. Dakako da je takva situacija s prometom akcija otežavala pa djelomice i onemogućavala razvoj svih oblika asocijacija kapitala, a upravo je takav oblik najbolje odgovarao privredi u zemlji siromašnoj akumulacijom i investicijskim kapitalom. Nedostatak domaćeg kapitala nadomještan je velikim učešćem inozemnog kapitala u skoro svim većim poduzećima, bilo putem izravnog angažiranja bilo putem banaka. U odnosu na domaći kapital rastresen u nizu malih poduzeća inozemni kapital je bilo manji, ali je bio angažiran u svim većim i važnijim industrijama stvarajući kartelsku mrežu.

Veliki utjecaj inozemnog kapitala u hrvatskoj i uopće jugoslavenskoj industriji kao i njegovo kartelsko povezivanje utjecali su na razmišljanja o učešću planiranja privrede kako u industriji tako i općenito u privredi. Poduzetnici su tijekom cijelog međuratnog razdoblja tražili usvajanje privrednog vijeća koje je bilo i ustavom predviđeno, ali ono nije nikada uspostavljeno, iako je u 30-tim godinama izrađen i neki njegov nacrt, ali to vijeće nije nikada proradilo. Stoga se javljaju rasprave o planiranju privrede tim više što je državna administracija otpočela naročito u 30-tim godinama da se upliće u gospodarstvo svojim zakonskim uredbama. Osim toga i u nekim evropskim državama javila se dirigirana privreda pod utjecajem i vlašću državne administracije. Stoga su i u hrvatskim rasprava o načinu boljeg i uspješnijeg privrednog razvoja javljaju razmišljanja o nekim oblicima planiranja gospodarstva pa i industrije. Bio je tu i problem konkurencije kako to pokazuje slijedeći napis iz Izvještaja zagrebačke TOK iz 1938: »Mi nismo protiv stranog kapitala, jer osjećamo koliko može biti koristan za privredno podizanje zemlje. Međutim treba voditi računa o tome da se strani kapital ne pušta u zemlju bez diskriminacije i tamo gdje nekome mladom nacionalnom poduzeću može škoditi, a zemlji

kao cjelini, u odnosnoj grani rada nije potreban.»³⁸

Nakon oporavka od gospodarske krize krajem 30-tih godina na zboru industrijskih korporacija kad se raspravljalo o mogućnostima Privrednog vijeća i nastojalo se definirati potrebe planiranja privrede također se nastojalo definirati ulogu državne administracije u privrednom planiranju slijedećim zahtjevom:» Iz svih se razloga želja privrednika za privrednim programom koji se opet javlja ima se prije svega tumačiti kao želja za njegovim uspostavljanjem ograniče mogućnosti etatističkih pothvata, dalje da se spriječi donošenje nedovoljno izrađenih novih i neekonomskih, nepravično i ne cjelishodno primjenjivanje već postojećih zakona sa strane države i njenih organa, koji nisu ni pokušali prethodno da surađuju sa našim privrednim organizacijama.»³⁹ Takvo je mišljenje nadopunjeno i slijedećom konstatacijom:» Uopće o planskom podizanju izvjesne grane radinosti može se govoriti samo onda ,ako se radi ostvarenja postavljenog cilj, koordiniraju i dopunjuju potrebne zakonodavne i administrativne mjere. Prvi uslov je da se zna što se želi postići i na koji način će se najbolje ostvariti ono što se želi. Upravna vlast mora biti svjesna kada se radi o podizanju industrije, koje industrijske grane su zemlji potrebne i do koje se mjere mogu razvijati. Treba unaprijed odrediti što sve može koristiti, a šta smetati i škoditi razvoju izabranih grana industrije i prema tome podesiti i zakonodavne i upravne mjere.»⁴⁰

U navedenim okvirima razmatran je i odnos industrije i poljoprivrede, jer je Jugoslavija, pa i hrvatske pokrajine, bila pretežno poljoprivredna zemlja u kojoj je agrarna industrija imala važno značenje, kako za prehranu domaćeg stanovništva tako i za izvoz preradevina. S obzirom na taj odnos konstatirano je slijedeće: « Na kraju treba primijetiti još i ovo. Interesi industrije tijesno su skopčani sa interesima poljoprivrede. Opadanje ili propast kupovne snage poljoprivrednika bitno utječe na poslovanje industrije , naročito kad se fabricira za domaće tržište. Zbog toga bi bilo od hitne potrebe, da razumna industrijska politika vodi računa i o

³⁸ Izvještaj zbora centralne industrijskih korporacija, 1938,str.14

³⁹ isto str,8

⁴⁰ ist, str 10

interesima poljoprivrede. Smatramo za umjesno da se na prometnoj anketi u vezi sa teškoćama u pogledu izvoza poljoprivrednih proizvoda raspravlja također i o mogućnosti podizanja domaće potrošnje poljoprivrednih proizvoda putem većeg upošljavanja domaćeg radništva, te prometom stranaca, koji je za veliki broj krajeva naše države(Slovenija, Dalmacija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Južna Srbija) od izvanrednog značaja.»⁴¹

U nastojanju za oblikovanje planske (dogovorne) koncepcije odnosa industrije i poljoprivrede, uglavnom su računali na zadrugarstvo ukazujući da :» Pretežan broj naših seljačkih gazdinstava t,.68% ima posjed manji od 5 ha koji ukupno zaprema 30.6 % površine cijelog kultiviranog tla. U državi s sa naprednim seljaštvom težište leži u posjedima preko 5 ha...Tu se pojavljuje nedostatnost obradive zemljišne površine za dobar dio stanovništva.»⁴² Uspoređujući odnose u jugoslavenskom i hrvatskom selu po napučenosti s drugim evropskim zemljama, ističe se velika prenapučenost hrvatskog sela i taj suvišni dio seoskog stanovništva mogao bi se uposliti u industriji, ideja koja se javlja u cijelom međuratnom razdoblju.

U nadi da će privredni plan pomoći razvoju cjelokupnog gospodarstva zaključuje se slijedeće:» U privrednom planu naše zemlje dobit će zasluženno mjesto i naša industrija, pa ćemo na taj način nesumnjivo utvrditi koje industrijske grane su nam potrebne i na koji način će se ostvariti naš razvoj do onog stepena, koji bude predviđen planom...Osim drugih nesumnjivih koristi planskog rada, privredni plan sračunat i izrađen na duži rok, popularizirati će industriju i kod širih narodnih masa i državne administracije, jer će u diskusiji, koja će se otvoriti u javnosti povodom pripreme i samog donošenja privrednog plana, biti dovoljno osvijetljena i prikazana sva mnogostruko korist koju zemlja ima od industrije, a specijalno od onih industrijskih grana koje budu predviđene planom.»⁴³ Međutim diskusije o svim navedenim i iskazanim problemima na toj konferenciji za stvaranje nacionalne privrede su izostale, jer je već idućih godina otpočeo Drugi svjetski rat i one su ostavljene za njegovo poraće.

⁴¹ isto, str 10

⁴² isto str,19

⁴³ isto, str, 12, 13

Odnose dvadesetih i tridesetih godina u cijeloj jugoslavenskoj i hrvatskoj ne agrarnoj privredi pokazuju i Izvještaji Centralne industrijske korporacije prema kojima je 1928. bilo u hrvatskim pokrajinama 1.615 industrijskih poduzeća, što je iznosilo oko 40 posto svih industrijskih poduzeća u Jugoslaviji(4.037). Omjer je u hrvatskim pokrajinama za 1900 i 1938.bio slijedeći:

povećanje pojedinih industrijskih skupina od 1900 do 1938

Po kriteriju poduzeća s više od 20 radnika u

industrijska skupina	1900		1910		1938	
	Poduzeća	Radnici	Poduzeća	Radnici	Poduzeća	Radnici
Metalurgija	6	411	5	162	2	940
prerada metala/mašina/	6	667	9	1,111	52	
keramike i stakla	7	4,692	26	3,399	71	6.901
Drvena i prerađevine	45	6,215	101	8,611	167	16,022
Papira i štamparije	2	636	4	534	20	
Kemijska	13	1,997	11	1,828	50	3,937
Prehrambena i poljoprivredna	37	3,594	35/16/	3.070/453/	308	10,663
Tekstilna i konfekcija	8/2/	2.252/720/	8/6/	1.284/789/	105/4/	
Kože i krzna					22	5,823
Građevna	9	895	32	1,416		845
Ulje i ostalo		726	16	783	7/ 7	335
Ukupno	216	22,969	271	23,604	940	81,096

Na području Banovine Hrvatske do 1938. oblikovano je nekoliko industrijskih područja :zagrebačko, osječko i splitsko. Na tim je područjima bilo najviše industrije-tvornica i radnika. Na zagrebačkom industrijskom području bilo je najviše-40 posto tvornica i 50 posto radnika te 60 posto vrijednosti proizvodnje. Na njemu je bila i najraznovrsnija industrija po svojoj granskoj i drugim strukturama, posebno tekstilna industrija, kožna, kemijska, i industrija papira. Na osječkom je području bila najviše zastupljena prehrambena, tekstilna, kožna i zemljana industrija. Varaždinsko je područje imalo razvijenu tekstilnu industriju i rudarstvo-ugljenokope i nafta. Za sušačko područje koje je obuhvaćalo Hrvatsko primorje i njegovo zaleđe-Gorki kotar i Liku, bila je značajna drvena industrija i pomorstvo te manje prehrambene industrije. Splitsko područje je bilo najslabije razvijeno s pretežito cementnom industrijom i kemijskom na

bazi prerade lapora i izrade umjetnih gnojiva, zatim nešto prehrambene-konzerviranje ribe i nekoliko većih uljara te izrade tjestenine i prerade alkohola. Bilo je i više manjih brodogradilišta, a turizam je još uvijek bio više obrtnička nego industrijska djelatnost.

Rezimirajući razvoj industrije može se reći da je u međuratnom razdoblju struktura industrije na području hrvatskih pokrajina po svim pokazateljima napredovala u odnosu na predratno razdoblje, kako po proizvodnji tako i umnažanju svih faktora potrebnih za takav razvoj. Također je napredovala strukturalno u raznolikosti industrijskih skupina i unutar njih, ali je još uvijek pokazivala poteškoće ne samo u nedostatku investicionog i obrtnog kapitala, već i organizacionih oblika posebno u finalnoj proizvodnji, te je u cjelini bila više sirovinška nego finalnih proizvoda. Relacije industrijske razvijenosti hrvatskih pokrajina u odnosu prema drugima pokazuje slijedeća tablica u postotcima:⁴⁴

Industrijska djelatnost	BANOVINE										Ukupno
	U.G.B.	Dravska	Savska	Primorska Vrbaska	Drinska	Zetska	Dunavskaa	Moravska	Vardarska		
Prehrambena	12.62	12.34	23.51	18.37	11.36	15	17.81	44.98	31.45	28.95	25.29
Pića	7.12	3.33	8.94	9.52	3.41	5.38	8.22	6.59	8.18	7.89	6.63
Duhana	0	0.12	0	0.68	1.4	0.77	0	0	0	0	0.13
Ulja	0	1.73	0.32	14.29	0	0.38	10.96	0.2	0	2.63	1.34
Kemijiska	8.74	6.17	5.32	10.2	4.55	2.69	5.48	2.26	1.89	6.58	4.88
Kaučuka	0.32	0.12	0.11	0	0	0	0	0	0.63	0.66	0.13
Drvna	7.12	22.1	17.77	4.08	30.68	32.69	20.55	5.81	3.77	2.63	14.42
Papira	1.94	2.72	1.38	0.68	0	0.77	0	0.69	0	0	1.29
Štamparije	7.77	1.48	0.74	3.4	0	0.77	1.37	1.08	0.63	1.97	1.67
Kožai preradevine	3.56	6.17	2.34	0	2.27	1.54	0	1.97	3.14	0.32	2.93
Tekstila	18.77	11.6	11.17	2.72	27-Feb	4-Jan	0	12.01	6.92	16.45	10.22
Odijevanja	0	1.11	0.43	0	0	0.38	0	0.69	0	0	0.53
El.centrale i plinare	7.77	15.68	13.19	17.69	27.27	22.31	27.4	11.02	28.93	18.42	14.9
Mineralna ulja i destil.drva	0	0.25	0.74	0	3.41	0	0	0.1	0	0	0.33
Prerada nemetala,minerala	7.44	6.67	7.55	13.61	7.95	6.15	8.22	7.09	11.32	7.89	7.56
Proizvodnja metala	0	1.85	0.21	0.68	2.27	1.93	0	0.1	1.26	0	0.71
Prerada metala	13.92	5.68	4.36	4.08	3.41	5	0	4.53	1.26	3.95	5.21
Mašinska,motori i elektroteh.	1.92	0.74	1.17	0	0	0	0	0.79	0.63	0.66	0.83
Ostale industrije	0.96	0.12	0.74	0	0	0	0	0.1	0	0	0.3
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

⁴⁴ prema istraživanjima Stevana Kukoleće, Industrija Jugoslavije u n.dj. str.67

ODNOSI U PROIZVODNJI S OBZIROM NA POGONSKE SNAGE KAO FAKTORE
I INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

U međuratnom razdoblju ljudska radna snaga i dalje bila je glavni tehnički faktor proizvodnje, pogotovo u nekim industrijama. Ipak je i mehanizacija napredovala te je imala većeg udjela nego u predratnom vremenu. Odnosi pogonskih snaga u industriji 1938. bili su slijedeći:⁴⁵

Banovina Hrvatska	do 5 HP	6 do 10	10-25	26-50	51-100	101-500	500- 1000	1001do10.000 više	1000/100.000 više	0 više	bez podataka i ukupno	
br. firmi	15	37	148	204	168	152		27		1	1	71 849
br. tvornica sve tvornice u B.H.	16	42	165	237	222	288	78	114		4	9	81 1.254
pogona po grupama pogona	26	39	177	254	204	208	17	24		4	0	289 1.242
779	779	333	3.336	10.010/	15.328	43.876	11.937	58.713	192.400/		0	0 336.792
isto u Jugoslaviji	943	1.348	11.591	34.053	61.863	143.402	49.518	229.166	339.271		0	0 871.155
Hrvatska i Slavonija												
br. firmi	11	36	134	185	171	163	23	23		1	0	63 810
br. tvornica	11	41	152	212	215	296	75	100		4	0	73 1.179
Dalmacija												
br. firmi	6	11	30	29	14	9	2	5		0	1	13 120
br. tvornica	7	12	34	38	21	18	3	11		0	9	13 166

Radna mjesta po grupama pogona u Hrvatskoj i Slavoniji:

Banovina Hrvatska	933	1.598	7.371	10.639	12.489	32.823	7.626	12.737	1.231	2.434	89.839	
grupe radnih mjesta	do 10	11 do 25	26 do 50	51 do 100	101 do200	201do 500	501- 1000	1001- 2.00	2001- 3.000	više	Bez podataka podataka/	ukupno
Po grupama pogona	17.590/	18.146	137.311	11.034	18.938	42.169	61.395	8.137	3.257	1.400/	336792 116.415/	336.792
Jugoslavija	65.509 do300	85.918 300- 500t	181.352	68.216	111.261	94.107	76.817	43.477	20.024	8.059	871135 bez podataka ukupno	871.135
Grupe kapitala po Tala	t.		501t-1million	1-3 mil.	3- 5miliona	5- 10miliona	10-25 mil.	25-50 mili.	50- 100mil.	više	17.061/	
Pogona (HP)	4.623	5.48	13.219	18.486	7.7993	18.148	25.141	46.686	35.577	148.438	336792 78.740/	336.792
Jugoslavija	20.917	25.377	45.055	74.568	33.756	64.982	89.883	109.597	48.618	279.662	871995	871.955

Pogonske snage nisu bile podjednako distribuirane

⁴⁵ Statistika Kraljevine Jugoslavije za 1938

u svim industrijskim granama i te su razlike bile slijedeće:⁴⁶

Distribucija pogonskih snaga po industrijskim skupinama u Banovini Hrvatskoj 1938.god										
Industrijska skupina	Ukupno HP	u tvornicama osnovanim do			Jugoslavije	Tvornica	postotak u		postotak. Postotak	
		1918.g.	Od1919-1938	bez podataka			djelatnostima	tvornica	U Jugoslaviji	
Ekstraktni i vezivni mat.	15.774	15.313	445	40(11)	22.867	96	13.44	3.22	6.63	
Proizvodnja metala	2.765	90	2.675	6(3)	31.341	43	2.36	0.48	9.1	
Prerada metala	5.417	1.533	3.884	79(27)	17.867	283	4.62	6.36	5.19	
Keramike i stakla	4.210/	2.596	1.110/	63(17)	12.386	234	3.59	5.07	3.6	
Drvena	13.753	6.743	7.010/	203(60)	42.950/	622	11.72	1.634	12.47	
papira sa štamparijama	4.493	3.755	7.38	30(10)	12.600/	139	3.83	2.41	3.66	
Kemijaska	31.442	2.591	2.801	79(27)	56.060/	241	26.79	6.36	16.27	
Poljoprivrede i prehrane	25.266	16.956	8.000/	431(85)	98.747	1.374	2.153	34.70/	28.66	
Tekstila	10.198	4.408	5.790/	121(27)	39.101	491	8.69	9.74	11.35	
Kože i I krzna	3.448	1.198	2.25	19(0)	8.915	109	2.94	1.53	2.59	
Elektrotehnike i centrale	219.461	200.670/	17.736	162 (21)	526.663	607	0	13.04	0	
Ostale	565	120	195	9(1)	1.658	1.8	0.48	0.72	0.48	
Ukupno	336.792	255.973	52.634	HP28.185 1.275(75)-	871.155	4.257	0	0	0	
Ukupno bez el.centrala	117.331	55.303	34.898	1.242	344.492		100	100	100	

Nastavak gornje Tablice
Ban.Hrvatska u odnosu
Na jugoslavenski prosjek

1	68.98	100
2	8.82	100
3	30.32	100
4	33.99	100
5	32.02	100
6	35.66	100
7	56.09	100
8	25.59	100
9	26.08	100
10	38.68	100
11	41.67	100
12	34.07	100
13	38.66	100
14	34.06	100

Veliko učešće ljudske radne snage i relativno male pogonske snage u međusobnim relacijama bili su posljedica slabe mehanizacije industrije i njene još uvijek sirovinske orijentacije. Navedeni podatci pokazuju nekoliko bitnih obilježja industrijskog razvoja koje bi mogli uglavnom grupirati na slijedeći način:

a/Najviše pogonskih snaga bilo je u poduzećima od 20-50 radnika te u poduzećima od 200-1.000 radnika.

⁴⁶ Isto

b/ Najviše tvornica imalo je prosječno malo pogonskih snaga tj. od 20-100 HP, ili od 500 HP i u njima je radilo najviše radnika.

c/Odnos uloženog kapitala u industriju nije bio adekvatan i broju pogonskih snaga i učešću mehanizacije u industriju.

Sve gore navedeno u sintetičkoj slici ipak pokazuje jedan široki industrijski potencijal, ali osrednjih mogućnosti proizvodnje s oznakama polu industrijske i polu manufakturne proizvodnje, jer je ta proizvodnja bila uglavnom sirovinskog ili polu finalnog značaja.

Pogonski kapaciteti kao pokazatelji porasta i uopće stupnja industrijalizacije na području pokrajina Hrvatske i Slavonije u vremenskom rasponu od 1890-1971 tj. u 80 godina pokazuju povećanje za oko 320 posto s obzirom na broj stanovnika, ali u odnosu na gospodarski razvijene industrijske zapadno-evropske zemlje razlike su bile slijedeće:

Zemlja	HP na 1.000 stanovnika			
	1890	1910	1959	1970
Hrvatska i Slavonija	1,27	17	160,80	319,94
Odnosno republika Hrvatska				
Njemačka i Francuska	9,75	148,90	420	

S obzirom na vlasničku strukturu pogonske snage su bile slijedeće:

	U poduzećima po vlasništvu				Broj tvornica	prtežno dom. Br. tvorn. pretežno strana .			Bez podataka 50% mješovita br. tvornica bez podataka		
	Ukupno	Domaća	Strano								
Hrvatska i Slavonija	336.792	120.889	182	148.371	13	26.379	34	37.935	27	1.217	4
Jugoslavija	871.155	385.034	568	170.237	45	89.276	101	216.838	97	4.572	11

U vremenu od 1919 do 1938. povećanje pogonskih snaga bilo je vrlo neravnomjerno kako s obzirom na količinu tako i na uložni kapital, što pokazuje da je mehanizacija bila više dodatak ljudskom radu nego osnovno sredstvo proizvodnje. Najviše je povećanje pogonskih snaga bilo prosječno 1921 (8.507), a najmanje 1938. (516). U prosjeku je povećanje iznosilo oko 2.500 HP, ali su oscilacije po godinama bile velike.

1938. je odnos pogonskih snaga s ostalim faktorima proizvodnje u

industriji bio slijedeći:⁴⁷

Odnos pogonskih snaga s ostalim faktorima proizvodnje

Pokrajine	grupe pogona u KS										Ukupno
	Do 5 KS	6 do 10	11 do 25	26 do 50	51-100	101-500	501-1.000	1.001 do 10.000/	10.001 do 100.000/	bez podatak	
Hrvatska i Slavonija								10.000/	100.000/		
Broj tvornica	21	40	156	237	206	215	14	17	1	274	1.181
Kapital u tisuć. 14.517	14.517	30.334	122.973	214.539	613.448	1.092.567	224.588	516.502	146.82	90.119	3.066.407
radna mjesta	753	2.091	7.668	10.342	12.333	34.327	6.273	10.109	850	1.434	86.180/
pogoni u KS	760	328	2.968	9.412	15.338	43.948	9.557	36.421	48.600/	0	167.332
Dalmacija											
br. tvornica	8	12	38	34	19	15	2	9	3	40	180
Kapital u tis. 3.472	3.472	9.433	21.411	42.568	29.091	158.608	31.391	342.847	354.125	101.739	1.094.685
radna mjesta	276	181	1.177	1.163	513	3.752	153	2.729	381	1.031	11.356
pogoni u KS	33	113	676	1.245	1.499	3.689	1.600/	26.732	143.800.	0	179.387

Sredinom XIX stoljeća u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji je bilo 4.680 HP, a sredinom XX stoljeća (1940) bilo je 167.332 HP, dok je u Dalmaciji odnos bio 545 HP naprama 179.387 HP. U postotcima je to povećanje bilo oko 2.7 posto za Hrvatsku i Slavoniju i 3.03 za Dalmaciju. Razlike povećanja HP u Hrvatskoj i Slavoniji i Dalmaciji proizlazile su i iz prirodnih mogućnosti proizvodnje električne energije i potreba industrijske proizvodnje, ali i potrošnje za opće svrhe. U Dalmaciji je kasnije otpočela industrijalizacija, ali je brže napredovala, jer su industrija kamena, cementa i eksploatacije ruda, posebno boksita, zahtijevale više pogonskih snaga i jače motore nego prerađivačke i sirovinske industrije u sjevernim hrvatskim pokrajinama.

U Dalmaciji je, bila najintenzivnija mehanizacija u poduzećima osnovanim od 1899. do 1919. i tada je uvedeno ukupno 138.082 HP ili 77 % svih HP uvedenih do 1940. U tom je povećanju međuratno razdoblje zastupljeno samo s 6.936 ili 3,8 %, ali je za pretpostaviti da je taj postotak bio ipak veći, jer su statistički podatci bili nepotpuni, ali ipak se može ustanoviti i da je povećanje u to vrijeme bilo stagnantno u odnosu na ranije. Mehanizaciju u Dalmaciji nije pokretala industrija robe široke potrošnje, već sirovinska industrija (cementa i drugih ruda) i brodogradnja, odnosno pomorska privreda. A ta je okolnost u

⁴⁷ Isto

statističkim prikazima zaklanjala vrlo nerazvijenu i slabo mehaniziranu privredu u Dalmaciji, ako se izuzmu navedeni potrošači.

U Hrvatskoj i Slavoniji je proces mehanizacije bio nešto ravnomjerniji, ali i tu postoje vremenska razdoblja kriza i ekspanzija, dakako vezanih uz cjelokupni gospodarski razvoj. Porast pogonskih snaga u Hrvatskoj i Slavoniji u vremenu 1919-1938. iznosio je 30 posto od ukupne mehanizacije, što znači 1,5 posto godišnje i bilo je približno jednako tempu industrijalizacije u predratnom razdoblju, ali je s obzirom na aritmetičku progresiju bilo znatno više u ukupnom zbroju. Najbolji prosperitet su imale tvornice osnovane 1899-1908. te u razdoblju 1919.-1928.godine. To su bila razdoblja privredne konjunktura, što se odražavalo kako u proširenju kapaciteta tako i umnožavanju proizvodnih sredstava. Navedeni pokazatelji su više ilustrativni nego egzaktni, s obzirom na određene razlike u statističkim podacima, koje proizlaze iz neujednačenih tretmana određenih područja, korištenja kapaciteta i dostupnosti podataka. Ipak su te razlike zanemarive u globalnom promatranju procesa razvoja.

Relativno egzaktniju sliku mehanizacije u industriji pokazuju podatci odnosa tvornica, radne snage i pogonskih snaga koja je po razdobljima bila slijedeća:⁴⁸

	mehanizacija industrije po razdobljima									
	Do1858	1858-68	1868-78	1878-88	1888-98	1899-1909	o9-1918	1919-28	1929-38	Ukupno
Dravska Banovina										
Broj tvornica	59	20	52	64	48	124	86	264	139	
Kapital u tisućama	131.852	69.552	325.551	33.551	162.089	195.077	180.646	660.793	137.037	2.196.337
Radna mjesta	3.288	849	6.528	6.746	5.005	6.688	3.451	24.301	7.415	64.271
Pogoni u KS	5.844	1.295	31.817	13.886	12.789	8.100/	16.477	74.830/	6.845	171.885
Banovina Hrvatska										
1	29	20	19	62	63	159	159	399	257	
2	199.136	131.717	159.416	215.046	316.407	777.536	654.118	1.013.793	489.024	3.956.193
3	1.551	2.167	2.013	6.852	4.373	12.758	11.51	29.997	17.597	88.818
4	4.676	2.470/	7.327	7.378	13.763	101.097	119.262	34.93	17.704	308.607
Ostale banovine										
1	30	20	45	99	155	241	277	599	535	
2	93.59	64.073	135.603	277.930/	973.560/	1.004.406	1.259.908	1.237.283	796.978	5.843.331

⁴⁸ isto, str.72

3	1.862	1.719	2.695	10.855	14.787	22.295	24.819	41.910/	23.904	144.846
4	3.048	2.252	4.009	10.802	73.124	46.097	58.769	50.015	85.557	333.673
Pokrajine Hrvatska i Slavonija										
	Slavonija									
1	30	18	20	55	58	141	156	383	252	
2	199.546	119.183	136.297	195.946	200.831	473.793	321.138	1.004.895	383.264	3.066.408
3	1.591	2.097	1.876	6.386	3.751	10.291	10.821	32.975	16.072	86.072
4	4.680/	2.045	7.045	7.088	10.015	66.190/	18.187	35.124	14.855	167.332
Dalmacija										
1	0	3	5	3	9	29	21	49	48	180
2	0	13.584	32.062	2.250/	24.822	401.754	323.631	88.347	140.790/	1094.685
3	0	97	253	81	352	353 3.854	1.189	1.644	3.46	11.356
4	0	545	564	50	7.144	35.701	102.381	2.227	4.709	179.387
Dalmacija zajedno s Hrvatskom i Slavonijom										
1	30	21	25	58	67	170	177	432	300	1.361
2	199.546	132.767	2.129	198.196	225.653	875.547	644.769	1.093.242	524.054	524.054
3	1.591	2.194	0	6.467	4.103	14.145	12.010/	34.619	19.532	97.536
4	4.680/	2.690/	7.609	7.120/	17.159	101.891	120.568	37.351	19.564	346.719

U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji je od sredine XIX stoljeća do 1938. kontinuiranog rada u 1.181 tvornici korišteno 167.332 HP što znači u prosjeku 141,68 HP po tvornici, a to je bilo 69% od jugoslavenskog prosjeka. Hrvatska i Slavonija zajedno s Dalmacijom imala je još veći prosjek-254,75 HP, što je opet bilo oko 20 posto više od jugoslavenskog prosjeka (204,64). Ukupno je u Jugoslaviji u 2.457 tvornica bilo 871.155 HP s time da je nekim područjima rudarstvo odnosilo znatan dio potrošnje. Ako se mjeri mehanizacija u relacijama prema ljudskoj radnoj snazi, još je niži nivo mehanizacije industrije. Povećanje radnih mjesta od 1919-1938. približno je jednako povećanju HP, što također pokazuje nizak nivo mehanizacije u industriji. U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji je 1910. bilo 1.46 HP na jednog radnika, a 1938. bilo je 1.94, što doista nije veliko povećanje za razvoj od trideset godina. Upravo taj omjer pokazuje usitnjavanje i degradaciju proizvodnih kapaciteta, odnosno kroničnu recesiju u kojoj se industrijska proizvodnja mučno borila za opstanak i neophodnu rentabilnost.

Omjer radnih mjesta i prosječne vrijednosti strojeva pokazuju da je u proizvodnom procesu vrijednost ljudskog rada bila još 1938. uglavnom u omjeru 3:1 u odnosu na mehanizaciju proizvodnje. Prema podacima za 682 poduzeća taj je odnos bio slijedeći:⁴⁹

⁴⁹ ,Obris industrijske strukture Banovine Hrvatske, Zagreb 1940, str.13

Za 682 poduzeća odnos ljudske radne snage i mehanizacije

U 1000 d.

Industrijska djelatnost	prometna vrijednost strojeva	Br.zaposlenih radnika	na 1 zaposlenog radnika Prosječno otpada vrijednost strojeva
poljopriv. I prehrambena	201.608	4.783	42.151
Drvena	156.223	9.962	15.682
Zemljana	153.370/	6.659	23.032
Metalurška	199.816	6.509	30.698
Kemijska	135.262	2.409	56.149
Tekstilna	237.071	15.025	15.778
Kožna	78.226	4.772	16.393
Papirna	70.824	2.233	31.717
Elektrotehnička i centrale	205.807	2.869	71.735
Razne	4.795	769	6.236
Rudarstvo	38.826	5.442	7.135
Ukupno	1.481.834	61.432	24.121

Tablica pokazuje da je na jednog radnika pripadalo oko 24.000 dinara vrijednosti strojeva, a što je iznosilo dvogodišnji prosječni dohodak radnika. Prometna vrijednost strojeva iznosila je oko četvrtine prodajne vrijednosti proizvodnje iz te godine, a koja je iznosila oko 4.667 miliona dinara. Svi navedeni podatci govore da intenzitet mehanizacije industrije, odnosno da je po stupnju mehanizacije industrija u Banovini Hrvatskoj bila radno-intenzivna industrija, jer je težište proizvodnje bilo u ljudskom radu, a ne u mašinama. Postojale su dakako razlike u pojedinim industrijskim djelatnostima, jer su neke od njih po mogućnosti proizvodnje bile ovisne o radu strojeva kao na primjer industrija papira, kemijska ili naftna industrija, ali su druge koristile ljudsku radnu snagu kao glavni oblik proizvodne energije. Nemoć ili nezainteresiranost za investiranje u mehanizaciju industrije pokazuje njezino siromaštvo, nizak proizvodni nivo i dakako slabu rentabilnost uložениh proizvodnih snaga. Razlozi su bili raznovrsni no najvažniji je svakako bio nedostatak dugoročnih kredita industriji koji bi omogućili veće investicije i u sredstva proizvodnje, povećanje postojećeg kapitala, a kratkoročni krediti kao i akumulacija iz proizvodnje trošeni su uglavnom kao obrtni kapital. Teškoće u investicijama pokazuje i činjenica da je industrija osnovana u međuratnom razdoblju čak slabije mehanizirana od one osnovane u

predratnom razdoblju. Ako se uspoređuje uloženi kapital u poduzećima osnovanim prije rata s kapitalom uloženim u međuratnom razdoblju može se konstatirati veće ulaganja u ovim posljednjim, ali je u njima bilo manje mehanizacije (HP), nego u poduzećima osnovanim prije rata. Djelomice se to može tumačiti i potrebama financiranja objekata i opreme tvornica (nekretninama), što je za starije tvornice bilo manje-više već riješeno.

Kao što je već rečeno, mehanizacija nije bila značajna osobina industrije u hrvatskim kao ni ostalim jugoslavenskim zemljama, a omjer odnosa HP i ljudskog rada pokazuje da je i nakon 80 godina razvoja industrije, sudeći po upotrebi pogonske snage, ona još uvijek imala snažno obilježje manufakture. Proces mehanizacije koji je početkom XX stoljeća intenziviran, u tijeku rata je nazadovao, zatim je snažnije pokrenut u 20-tim godinama da bi u 30-tim stagnirao na razini jedne još uvijek u prosjeku primitivne industrije u kojoj je ljudski rad bio osnovica i proizvodnje i rentabilnosti. Ako se promatra mehanizacija, odnosno HP po industrijskim skupinama vidi se da je najviše HP bilo u sirovinskim industrijama kako u predratno vrijeme tako i u međuratnom razdoblju.

U međuratnom razdoblju uvećan je broj motora i HP u industriji, mada je u globalnim razmjerima proizvodnih odnosa mehanizacija bila još uvijek nerazvijena. Prema pojedinim industrijskim granama taj je odnos u apsolutnim brojevima i postotcima bio slijedeći:⁵⁰

Upotrba pogonskih snaga		Pogonska sredstva industrije u Banovini Hrvatskoj u godini 1938 po industrijskim skupinama od vrijednosti proizvodnje troškovi u postotku u odnosu na pogonske snage						
Industrijske djelatnosti	HP	u postotku	nadnice Radnika	Plaće Činovnika	javni tereti	pogonski Matrijal	okružna Blagajna	ukupni troškovi
Poljoprivred.i prehrambena	49.762	31.15	3.6	1.3	4	2.6	0.4	10.2
Drvena	12.628	7.91	15	2.4	7	2	3	31.4
Zemlje,kamena i sl.	15.156	9.49	23	2.7	9	15.3	2	50
Metalurgija	7.681	4.81	23	3.6	3.4	4	2	36
Kemijska	4.408	2.76	4.6	6.6	7.3	2.7	0.6	21.5
Tekstilna	21.767	13.63	15.6	2.3	7	4	1.5	30.4
Kožna	3.405	2.12	26	1.7	21	2.6	1.6	52.9
Papirna	15.53	9.72	14.4	3.4	3	10.2	1	42
Elektro-tehnička i centrale	20.791	13.02	20	11.6	9.6	16	1.8	41
Razna	642	0.41	?	?	?	?	?	?
Rudarstvo	7.955	4.98	50	4.2	3.2	7.7	4.8	69.9
Ukupno	159.725	100						

⁵⁰ isto, str,15

Relativna malobrojnost motora kao i njihovi kapaciteti, odnosno pogonske snage koje su proizvodili, pokazuju još krajem 30-tih godina slabu mehanizaciju industrije, a još je nepovoljnija slika ako se promatra sa stanovišta iskorištenosti motora, jer je ona bila od 50-77 % njihovih kapaciteta. Ako se uzme u obzir da je 1938. bila prosperitetna za pretpostaviti je da su u vrijeme krize motori korišteni ispod rentabilnosti. Slaba iskorištenost motora uslijed ekonomskih poteškoća proizvodnje, svakako je mogla utjecati na poduzetnike i u njih kolebanje za proširivanje mehanizacije u industriji, posebno sirovinskih, a i prerađivačkih u kojima je djelomice također korištena nekvalificirana jeftina radna snaga. Odnos troškova za pogonski materijal i plaće radnika pokazuju ne samo veće izdatke za plaće, nego u industriji s obzirom na njezinu mehanizaciju. Navedeni pokazatelji upućivali su na dva važna faktora industrijskog razvoja: ulogu radništva u industriji, odnosno radnika kao neizbježnog i najvažnijeg proizvođača i u mehaniziranoj industriji i drugo potrebu planiranog razvoja pa i proizvodnje kako bi se njenim osmišljenim razvojem provela njena brža mehanizacija, ali i utjecalo na cjelokupne ekonomske odnose koji bi tu mehanizaciju učinili efikasnijom i rentabilnijom. Za to je trebalo utjecati ili na tržište ili osloboditi sve administrativne snage i financijski potencijal za ulaganje u industriju i povećanje njenog postojanog kapitala. Ipak je još uvijek ostalo otvoreno pitanje tržišta, jer je i o kupovnoj moći većeg dijela stanovništva ovisila industrija. Dakako tu su onda bile i relacije s međunarodnim tržištem i njegov utjecaj na industrijsku proizvodnju za izvoz.

Korištenje izvora pogonske energije bilo je raznovrsno. U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji 1910. bilo je 712 raznovrsnih motora koji su proizvodili 38.833 HP na razne agense: paru, plin, vodu, električnu energiju, benzin i ostale i njihov je odnos bio slijedeći:⁵¹

⁵¹ Statistika Kraljevina Hrvatske i Slavonije, n.dj. za 1910 i Statistički gošnjak Kraljevine Jugoslavije za 1938, n.dj.

Vrste energenata i njihova snaga i broj motora koji su ih proizvodili 1910 i 1938.

Hrvatska i Slavonija	Za 1910 Na paru	U 321		Tvornici Na plin		na vodu		na električnu energ.		na benzin		ostalo		Ukupno	
		br.motora	HP	Br.mot.	HP	br.mot.	HP	br.mot.	HP	Br.mot.	HP	br.mot.	HP	br.motora	HP
U apsolutnim brojevima	331	30.341	54	1.111	30	3.439	250	3.09	38	266	9	589	712	38.833	
U postotcima	46.48	78.13	7.58	2.86	421	8.85	35.11	7.29	5.34	37.4	1.26	1.52	100	100	

1938 za 321 tvornicu sa 712 motora i 38.833 HP bilo je

Vrste pogonskog sr.	na vodu	na paru	na benzin	Na plin	na elektriku	u ostalo	ukupno	
Na 1 tvornicu br.motora	0.09	1.03	0.12	0.17	0.78	0.03	2.22	
Na 1 motor br. HP		14.63	91.66	7	20.57	65.44	5.38	
Na 1 tvornicu br. HP		10.71	94.52	0.83	3.46	962	1.83	120.98

U Banovini Hrvatskoj 1938, ti su odnosi bili slijedeći za 5.848 motora s 159.725 HP:⁵²

u međuratnom razdoblju za 682 tvornice sa 5.848 motora i 159.725 HP odnos je 1938 bio slijedeći za Banovinu Hrvatsku

vrste pogonskog sredstva	Vlastita pogonska		Snaga strojevi		Strojevi		ostala		Unajmljeni motori		sveukupno
	Vodne Turbine	parni Strojevi	na Ulje	na Plin	elektro- motori	pog. sredstva	elektro- Motori	ostala pog. sredstva			
na 1 tvornicu br.motora	0.04	0.46	0.14	0.17	5.35	0.26	2.11	0.04	8.57		
Na 1 motor br.HP	1.852.32	110.77	75.04	46.57	9.89	92.05	5.53	20.68	27.3		

Relativno malo povećanje i broja motora i HP, posebno onih s većom rentabilnošću, bilo je uzrokovano već navedenim razlozima teškoća u mehanizaciji industrije, ali i zbog strukture industrijskih poduzeća, pretežno manjih tvornica s malim kapacitetima proizvodnje. Veća poduzeća bila su u sirovinskoj industriji i također su koristila manje motore u svojim tvornicama i pogonima. Mala poduzeća i još k tome radeći ispod kapaciteta nisu imala ni sredstva ni potrebe za uvođenjem tehničke rentabilnosti motora veće pogonske snage, a isto tako nisu pružale ekonomsko opravdanje isplativosti provedbe elektrifikacije u širim razmjerima. Mehanizacija u proizvodnom procesu važna za sve faze proizvodnje, kako u ekstrativnoj tako i u prerađivačkoj industriji, pokazuju i razinu industrijske pa i privredne razvijenosti nekog područja ili zemlje. Razina je bila određena i u fizičkom proizvodnom procesu, uglavnom u odnos proizvodnih snaga odnosno broja tvornica, radnih mjesta i pogonskih snaga, što je 1938. bio slijedeći:⁵³

⁵² Isto

⁵³ Stevan Kukoleća, Industrija Jugoslavije, n.dj str.143,153 159,165

Banovine	Prerađivačka industrija		1938. godine		Radna mjesta apsolutan broj	Porast 1918-38	Tvornice apsolutan broj	porast 1918-38	pogonska sredstva apsolutni broj	Porast 1918-38
	Radna Mjesta	Broj Tvornica	Pogonska Snaga							
	Savska	81.13	963	158.41						
Primorska	10.672	151	198.434	5.241	49.11	65	43.92	146.691	74.11	
Ukupno	92.302	1.087	356.844	43.010/	95.66	494	44.95	259.531	72.79	
Jugoslavija	330.156	3.954	938.434	174.986	53	1.855	46.91	618.369	66	

porast po razdobljima

1918-1923		U odnosu na 1938			
Banovine	% broja	% br. radnih	HP 1918	Porast u odnosu na 1938	
	Tvornica	mjesta			
Savska	22.4	29.39	112.84	14.63	
Primorska	14.19	12.91	146.691	0.7	
Ukupno	18.3	21.15	259.531	7.67	
Jugoslavija	16.47	20.14	618.369	12.76	
1924-1928					
1	12.01	8.69	147.057	7.04	
2	20.27	2.08	148.629	0.28	
3	16.14	5.39	295.686	7.32	
4	13.45	11.3	782.373	4.47	
1929-1933					
1	12.1	9.57	154.596	4.77	
2	20.27	29.36	194.937	23.49	
3	32.37	19.47	349.533	28.26	
4	13.13	9.4	912.31	13.87	
1934-1938					
1	7.51	5.56	158.41	2.1	
2	10.14	6.08	198.434	1.51	
3	8.83	8.6	356.844	1.81	
4	10.04	6.08	938.434	2.63	

Proizvodna snaga navedenih industrijskih poduzeća određena radnom snagom radnika i pogonskom snagom bila je 1938. još relativno niska. Koeficijent mehanizacije iznosio je za 936 tvornica slijedeći:⁵⁴

Banovina	koeficijent mehanizacije na jednog radnika
Savska	1.95
Primorska	18.54
Jugoslavija	2.24

⁵⁴ Izvještaji inspekcije rada Kraljevine Jugoslavije za navedene godine

Visoki kvocijent mehanizacije u Primorskoj banovini javlja se zbog relativno velikih energetskeg potencijala električne energije, ali s obzirom na korištenje motora taj je kvocijent bio vrlo nizak.

Egzaktne procjene teško je izračunati, zbog nejednakih kriterija, odnosno razlika u opsegu pojedinih područja u raznim statistikama. Egzaktniji, iako parcijalniji, su podatci Inspekcije rada i parnih kotlova. Inspektori su godišnje pregledali određeni broj tvorničkih i obrtničkih poduzeća i prema njihovim izvještajima odnosi HP i vrste pogonskih i ostalih proizvodnih faktora u pregledanim poduzećima 1923-1934. bili su prema izvještajima inspekcije rada slijedeći:⁵⁵

industrijska djelatnost br.pregledanih poduzeća tvorničkog značaja	1923	1934	1923	1934	1923	1934	1923	1934	1923	1934	1923	1934
	br.pregledanih poduzeća-tvorničkog značaja		Sa motornom snagom		sa ručnom snagom		vodena snaga u KS		Kalorička snaga u KS			
Prvobitna produkcija	1	16	0	1	0	1	15	15	0	30	0	18
Metalurgija	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
kamena,zemlje i stakla 22		67	20	28	17	27	5	40	0	75	3.19	5.175
obrada metala-kovina	29	75	10	20	15	48	14	27	0	0	3.934	844
strojevi-alati,instrumenti	nata 9	50	8	20	9	32	0	18	0	0	326	2.922
Drvna prerada kaučuka,celuloze i sl	92	151	69	92	74	137	18	14	146	203	4.541	10.078.5
kože i izrađevina,čekinje i sl	0	12	0	7	0	9	0	3	0	0	0	40
Kekstila	17	20	16	13	14	14	3	6	0	0	1.705	1960
Tapetari	6	121	6	89	5	120	1	1	2.100/	1.405	2.120/	8.452
odjeće i čišćenja odjeće 25	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Papira		63	18	19	10	27	15	36	0	1.200	5	110
hrane i slastica	13	24	13	16	13	17	0	7	3.000/	178	2883	1.407
Ugostiteljstvo	101	224	50	77	64	158	37	66	340/	0	4.287	1.3577.5
Kemijska	1	5	0	0	0	0	1	5	0	0	0	0
Građevinarstvo	31	72	22	52	19	51	12	21	0	0	1.107	4.189
grafička djelatnost	21	46	2	0	4	1	17	45	0	0	10	0
centrale za proizvodnju energ.6	36	2	14	70	29	17	7	16	0	0	15	36
trgovina robe	6	29	6	27	6	29	0	0	10	4.532	12.582	9.167
Novčarstvo	15	62	0	0	1	2	14	60	0	0	0	125
uslužne djelatnosti	2	2	2	0	0	0	2	2	0	0	0	0
Saobraćaj	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ostale djelatnosti	3	10	0	0	0	0	3	7	0	0	0	2.995
Ukupno	0	8	0	0	0	7	0	1	0	0	0	460
	432	1084	256	471	280	700	152	384	5.596	7.623	36.706	61.556

⁵⁵ navedeni Izvještaji

Nastavak tablice

1923	1934	1923	1934
električna snaga u KS		zaposlenih	radnika
0	50	77	4.190/
0	0	0	0
423	127.5	1.637	1.841
118	1.406.25	538	2.011
810	632.25	737	1.365
1.264	1.104.9	5.162	5.953
0	84.6	0	316
334	369.5	1.818	1.208
976	1.258.71	2.893	12.656
0	0	0	0
159	255.25	741	2.685
394	1.640.6	1.647	1.324
795	812	3.026	5.087
0	0	22	48
529	535	1.380/	2.767
14	14	584	1.920/
1.597	661.6	1.235	820
0	0	125	396
0	18.3	0	1.448
0	0	212	7
0	0	55	0
0	0	0	0
0	537	8	
0	576	322	36
6.915	10.083.46	22.219	47.298

Prema istim izvještajima mehanizirana su bila uglavnom veće i novija poduzeća, koja su odgovarala i ostalim standardima radnika. U nesrećama na radu bilo ih je više u manualnom radu nego na strojevima. Veći napredak mehanizacije u međuratnom razdoblju otežale su gospodarske krize, posebno u malim poduzećima, koja su morala koristiti u te svrhe bankovne kredite. Uopće su ekonomske krize najviše otežavale mehanizaciju industrije, a bilo ih je u međuratnom razdoblju nekoliko i ne samo u Jugoslaviji već i u cijeloj Evropi pa i svijetu. I u razdobljima konjunktura bila je prisutna latentna kriza koja je u svakom poremećaju na tržištu izbijala kao globalna gospodarsko-politička kriza da bi konačno sve završilo u novom svjetskom ratu. Hrvatska industrija je znatnije osjetila krizu poslije stabilizacije dinara 1924/5 kao krizu kredita i poslovnog kapitala, što se odrazilo i na usporavanje mehanizacije proizvodnje. Velika industrijska poduzeća, posebno u vlasništvu inozemnog kapitala, brzo su se oporavila od te krize i u njih

je u narednom razdoblju druge polovine 20-tih godina znatno pritjecao inozemni kapital. Teže je bilo malim poduzećima koja su mehanizaciju provodila uz pomoć domaćih novčanih zavoda i kredita. Oni su posebno osjećali nedostatak kredita i visoki kamatnjak. Najviše je napredovala mehanizacija u sirovinskim industrijama u kojima je bilo zaposleno dosta jeftine nekvalificirane radne snage. Povećanje motora u pregledanim poduzećima u razdoblju 1923-34 po oblastima pokazuje slijedeća tablica:⁵⁶

1923

Oblasti	pregledano Poduzeća	Od toga Tvornica	S ručnom snagom	S motorima	ukupno HP	na vodu HP	Kalorička HP	električka	broj Radnika	Kotlovi	polu stabilni	parni lokomobili
Zagrebačka	432	256	152	280	49.217	5.596	36.706	6.915	22.219	437	87	497
Osječka	336	424	143	193	25.223	185	24.765	274	13.691	197	66	1.053
Splitska	920	68	708	212	78.976	68.356	8.461	2.158	12.292	?	?	?
Ukupno												
1930												
Banovina												
Savska	730	352	393	337	64.452	5.122	583.716	9.585	30.454	204	204	1.660/980
Primorska	612		411	201	89.206	68.422	11.324	9.460/	11.731	59	59	26
1934												
Banovina												
Savska	1.084	471	384	700/	79.262	7.625	61.556	10.083	47.713	241/85/	241/1.83/	1.841/1.0
Primorska	801/1.484/	67/88/	527/1.043/	274/441/	144.137	136.297	13.647	27.466	6.770/	28	34	34
1933					/149.944/							

Gospodarska kriza s početka 30-tih godina obilježena je u Jugoslaviji i hrvatskim zemljama manjim pritjecanjem inozemnog kapitala pa i njegovim povlačenjem iz gospodarstva i industrije, što je dalje usporavalo mehanizaciju industrije. Izvještaji pokazuju da se kriza novčarstva odrazila u industriji ne samo u nedostatku obrtnog već i investicijskog kapitala za mehanizaciju proizvodnje. Taj je nedostatak istaknut već u izvještaju inspektora za 1930. godinu, a kasnije je spominjan još više.» Usljed ekonomske krize u skoro svim granama domaće industrije upotrebljavaju se mnogi stari strojevi i lokomobili pa se nadzor nad istima mora znatno zaošttravati da ne bi došlo do nezgoda i do eventualnih eksplozija. Ova novčana kriza otežava, a u mnogim slučajevima uopće onemogućava moderniziran rad, povećava režijske troškove posjednicima itd.»⁵⁷ Novčana kriza je zaustavila razvoj većih industrijskih poduzeća i osnivanje novih, ali je potaknula

⁵⁶ Izvještaji inspekcija rada i parnih kotlova za navedene godine

⁵⁷ Izvještaj zagrebačke TOK za 1930, str 343

osnivanje novih manjih te ponegdje i restrukturiranje većih u više manjih. Ti procesi nisu bili popraćeni i boljom tehničkom opremljenošću novih poduzeća, odnosno njihovom mehanizacijom, zbog nedostatka kapitala. Jedino su te promjene omogućile novo zapošljavanje radnika ili spriječile otpuštanje, pa je ljudska radna snaga i dalje ostala jednako važna u procesima proizvodnje kao i ranije.

U jugoslavenskim relacijama hrvatske zemlje bile su po udjelu pogonskih snaga u proizvodnji i njihovih kapaciteta iznad općeg prosjeka. Pod kraj 30-tih godina ukupne pogonske snage u Banovini Hrvatskoj iznosile su 40 posto od ukupnih u Jugoslaviji i u relaciji s 30 posto zaposlenika te približno toliki postotak investiranog kapitala u industriju, proizlazi da je Banovina Hrvatska bila po proizvodnim kapacitetima iznad jugoslavenskog prosjeka i, usprkos niske razine mehanizacije i velikog udjela ručnog rada, ipak u jugoslavenskim relacijama predstavljala industriju koja teži ka mehanizaciji i na upotrebi strojeva zasniva proizvodnju.

Iskorištenost motora do 1938 godine pokazuje i slijedeća tablica:⁵⁸

Vrste motora	Poljoprivreda		iskorišćenost motora u pojedinim industrijskim skupinama						Elektroteh.		Rudar-	Ukupno	
	Prehrambena	Drvna	Zemlje, kamena	metalurgija	kemijska	tekstilna	Kožna	Papirna	Centrale	razna	stvo		
turbine na vodu	75	0	62	0	0	36	0	80	41.7	0	50	57.5	
Parni strojevi	60.2	63.4	68.6	65.1	62.9	74.7	70	80	83	68	83.8	71	
strojevi na ulje	63.6	70	57.6	77.2	58.2	34	72	0	63.6	0	77	63.7	
strojevi na plin	63.8	73.3	63.1	67.9	85	62.7	0	58	67.4	0	100	71.2	
elektro-motori	65	63.9	65.1	63.2	65.2	69.4	66.9	85	82.8	74.8	74.6	70.6	
ostala pogonska sredstva	57.3	72.2	51.7	71.5	66.3	58.4	0	55	67.5	0	67.1	63	
elektro-motori	69.8	55.8	68.7	10.5	65	75.5	65	73	45.3	91	0	68	
ostala pogonska sredstva	0	75	0	80	0	75	70	77	0	0	0	74	
			utrošeno prema gorivu		u postotcima								
kameni Ugalj	smeđi ugalj	Lignit	Koks	Drveni Ugalj	Drvo	piljevina	benzin	gorivo Ulje	maziva Ulja	elektrika	plin	ostalo	
14.3	23.65	3.27	3.28	0.67	6.67	0.85	1.6	6.8	2.4	31.32	2.07	3.13	100
				pogonska sredstva po vrijednosti			u postotcima						
				Vlastita		unajmljeni							
vodne Turbine	parni strojevi	Strojevi na Ulje	strojevi na Plin	Elektro Motori	Ostali	ukupno	Elkistro Motori	Ostali					
34.23	22.81	4.85	3.64	23.84	10.63	100	93.72	6.28					

⁵⁸ Obris strukture, n.dj. str 21

Uz relativno slabu mehanizaciju korišten je najčešće i najjednostavniji pogonski materijal. Još 1938. ugljen je bio glavni pogonski materijal s ukupno 41% vrijednosti utrošenog pogonskog materijala, zatim je slijedila električna energija s 31% i mazivo ulje s 9% i drvo sa 7 posto. Najviše je korišten smeđi ugljen iz zagorskih i dalmatinskih ugljenokopa. Prema industrijskim skupinama upotreba pogonskog goriva bila je slijedeća:⁵⁹

Industrija: pogonska goriva
 Poljoprivredna: 40% ugljena, 25% elektrike i 12 %drva
 Drvna: 50% drva, 14% piljevine, 13% gorivog ulja
 Zemlje i kamena: 65% ugljena, 22% elektrike
 Metalurgijska: 41% elektrike, 17% koksa, 13% gorivog ulja.
 Kemijska : 52% gorivog ulja, 23 elektrike, 16% ugljena
 Tekstilna: 61% elektrike, 32% ugljena
 Kožna: 48% ugljena, 30% plina, 15% elektrike
 Papira: 50% elektrike, 40% ugljena
 Električna (elektrane): 52% ugljena, 24% elektrike, 13% gorivog ulja
 Rudarska: 24% ugljena, 16% elektrike, 12% gorivog ulja
 Do kraja 30-tih godina je elektrifikacija industrije je ipak napredovala i 1937. proizvodnja i potrošnja električne energije bila je slijedeća:⁶⁰

Banovine	Javne	mješovite	Industrijske	ukupno	Broj električnih centrala			za motore i slično	Gubitak Energije
					Ukupna Proizvodnja	domaćinstva rasvjeta Ulica			
Savska	42	4	108	154	91.339	17.734	3.784	58.929	10.893
Primorska	14	4	9	27	197.552	5.837	1.172	166.807	23.736
Jugoslavija	300	7	419		912,575	74,373	19,787	731,748	86,667

Godine 1937. bilo je na području Savske banovine 154 električne centrale i među njima 108 industrijskih. One su ukupno proizvodele godišnje 91 milijun i 340 tisuća kwh⁶¹. Oko dvije trećine te proizvodnje korišteno je u industriji, oko 15% za domaćinstva i 2% za javnu rasvjetu ulica. Gubitak električne energije iznosio je 12%. U

⁵⁹ isto, n.dj.

⁶⁰ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, za 1938 g. n.dj str.200.

Primorskoj banovini proizvedeno je znatno više električne energije nego u Savskoj, jer su postojali dobri hidro energetske uvjeti. U 27 električnih centrala proizvedeno je oko 197 miliona i 500 tisuća kwh. Industrijskih hidrocentrala bilo je samo 9, ali su proizvele 166 miliona 807 tisuća kwh, odnosno tolika je bila potrošnja elektromotora. Poteškoće su bile u tome što je postojala velika razdaljina između centrala i korisnika i na toj razdaljini bili su veliki gubitci-oko 24 posto. Električne centrale su bile smještene uglavnom na rijekama Cetini i Krki u Dalmaciji i na Kupi u sjevernoj Hrvatskoj. Korisnici, uglavnom siroviniska industrija, bili su razasuti po cijeloj Dalmaciji. Postojeći kapaciteti elektrana-hidrocentrala uglavnom bi namirivali potrebe industrije, ali je proizvedena struja relativno slabo iskorištavana, zbog razdaljina, pa su tvornice često morale same agregatno proizvoditi električnu energiju za svoje motore u tvornicama i radilištima. U Savskoj banovini je električna energija, posebno industrijska, proizvedena agregatno, a proizvodnja hidrocentrala zadovoljavala je samo oko 10 % potrebnih energija u industriji. U zagrebačkom području razrađen je sistem prijenosa od Ozlja preko Karlovca do Zagreba električne energije korišten je uglavnom za rasvjetu. Zajedno su Primorska i Savska banovina proizvodile 288 miliona i 891 tisuću KWH, a od toga je gubitak u transferu iznosio 30 posto. Navedena proizvodnja električne energije iznosila je 31.66% od ukupne jugoslavenske proizvodnje, odnosno 30,85 % industrijske struje. Samo je Dravska banovina bila bolje elektrificirana.

Hidro-energetski potencijali i njihovo korištenje sredinom 20-tih godina XX stoljeća bili su slijedeći:⁶²

Vodne snage	niske vode	srednje vode	iskorišteno	u %
Hrvatska i Slavonija	357.000	1,011.000	6.000	
Dalmacija	60.000	180.000	70.000	0,6
Jugoslavija	3,126.000	9,319.000	166.000	1,8

Hidrocentrale u Hrvatskoj i Slavoniji

Vodotok mjesto vlasništvo minim. maksim. izgradnja pad Kwh

⁶² isto i Josip Lakatoš, Privredni Almanah str, 101 i d.

Kupa	Ozalj	komunalno	400	14.500	3.000	8	2.940
Zeleni vir	Skrad	privatno	330	1.650	1.100	56	880
Korana	Duga Resa	privatno	-	-	2.500	6,67	2.500
Korana	Karlovac	gradska	-	-	-	-	2.500
Razna mjesta							od 1.000
Manje centrale	privatno		-	-	1.900		do 2.000
Hidrocentrale u Dalmaciji							
Krka	Manojlovac	privatno	10.000	50.000	24.000	100	?
Krka	Skradin	privatno	2.000	12.000	7.000	24	?
Cetina	Gubavica	privatno	27.500	100.000	36.000	110	?
Manje centrale	privatno		-	-	3.000	-	?

Ukupno-banovina	Savska	Primorska	Jugoslavija
Instalirana snaga	14.582	117.460	285.975
Potrebna pogonska snaga za puno korištenje industrije	147.688	100.000	728.158
nedostaje višak	nedostaje višak	nedostaje višak	
133.106 -	-	17.453	442.183 -

U Savskoj banovini, odnosno pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je dosta rijeka, ali nepogodnih za hidro energetska iskorištavanje, zbog slabog visinskog pada. Dvije najveće rijeke Sava i Drava na svojem toku kroz hrvatske pokrajine su nizinske rijeke, a isto tako i Kupa u svojem donjem toku, obilnom vodom. Kupa s ukupnom dužinom od oko 300 km ima veliki pad, ali uglavnom kod izvora (900 m na 93,7). Već nakon 1.5 km od izvora Kupa ima vodopad od 72 metra, a zatim na dužini od 56,76 km čini tri pada od 209 m visinske razlike (u tri navrata) i na dužini od 6 km pad 16,67 kod Skrada. Ovaj posljednji pad je ujedno i jedini pogodniji za akumulaciju i hidro-elektre. Osim toga korišteni su umjetni padovi i akumulacije kod Ozlja, Duge rese i Karlovca. Također su za manje pogone korišteni brzaci na Muri i Dravi. U Dalmaciji su bile pogodne za hidro energetska korištenje rijeke Cetina, Neretva i Zrmanja. Posebno je bila pogodna rijeka Cetina, koja na relativno kratkom toku od 100 km ima pad od 380 metara, a 18 km prije ušća ima i vodopad od 5,5 m koji omogućava snagom vodene mase, što se obrušava, pokretanje turbine. Na tom je mjestu bila sagrađena najveća hidrocentrala u Jugoslaviji «Kraljevac».

Rijeka Zrmanja je također bila pogodna za izgradnju hidrocentrale, zbog strmog spuštanja vodotoka na više mjesta. U Banovini Hrvatskoj je 1938. bilo u industriji iskorišteno samo 28 vodenih turbina s oko 20.000 HP ili ukupno proizvedenih 51.865 HP.

Hidro energetske potencijali bili su u svim hrvatskim pokrajinama relativno mali, zbog niskih padova rijeka i razine vodostaja te nemogućnosti akumulacija i za kišnih razdoblja uslijed neprikladnog nizinskog terena. No i ono malo potencijala, posebno u Savskoj banovini, korišteno je slabo, svega sa 0,6 posto pa su hidroelektrane bile samo dopuna ostalim vrstama centrala ili energetika. Izgrađene hidrocentrale bile su uglavnom mjesnog značaja, a sistematskog iskorištavanja vodenih snaga i distribucije energije na veće razdaljine nije bilo. Hidrocentrala u Ozlju bila je opće društveno vlasništvo karlovačke općine i proizvodila električnu energiju za rasvjetu toga grada i okolice, a zatim i Zagreba. Ostale su centrale bile u privatnom vlasništvu i proizvodile uglavnom za mjesne tvornice ili rasvjetu. Ipak je stvaranje hidro-energetskog sistema Ozalj-Karlovac-Zagreb omogućio elektrifikaciju tih gradova i okolnih mjesta i bio prvi električni razvodni sistem u hrvatskim pokrajinama na koji su onda grananjem nadovezivani ogranci i vršena elektrifikacija okolnih mjesta i začetak elektrifikacije u širim razmjerima. Ipak je do kraja 20-tih godina bilo u svim većim mjestima blizu trideset električnih centrala, uz velika industrijska poduzeća poput tvornice vagona, mostova itd. Najviše je bilo gradskih i općinskih elektrocentrala kojima su opskrbljivana domaćinstva i ulična rasvjeta. U Dalmaciji je bilo znatno manje centrala, ali s više energije za industriju. Neke su bile kaloričke, a neke na vodeni pogon.

Najveća gradska elektro-centrala je bila zagrebačka koja je radila isprva na plin i kalorička goriva, a zatim kad je spojena na karlovačku hidrocentralu i na vodenu turbinu. Taj spoj bio je i najveći u hrvatskim pokrajinama i razrađen za tadašnje okolnosti u veliku mrežu dalekovoda. Takvih manjih mreža dalekovoda bilo je i u Primorju i Slavoniji, a u Dalmaciji su na električni pogon radile nekoliko velikih kamenoloma i tvornica te opskrbljivali veće gradove-Split, Šibenik, Dubrovnik.

Pod kraj 20-tih godina u Jugoslaviji je bilo u električnim centralama oko 35.000 HP od čega je 37% bilo od hidroelektrana i 37 % od parnih strojeva, 13% Diesel motora, 6% plinskih i 7% s mješovitim gorivom. Od većih centrala, odnosno onih preko 100 HP u Dalmaciji je bilo 4 sa 63.620 KS, a u Hrvatskoj i Slavoniji 28 centrala s 43.353 ks. U Dalmaciji je u 4 centrale proizvedeno 60 % više energije od centrala u Banovini, jer su u Dalmaciji korištene vodene turbine koje su ekonomičnije i proizvodile su više struje od parnih turbina. U Dalmaciji su sve elektrane bile podignute prije rata, a dvije od njih davale su 90% ukupne električne energije i bile su obje d.d.. U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 9 elektrana s preko 1.000 ks, ali uglavnom od 1.00-4.000 KS i jedino je zagrebačka elektrana proizvodila 22.000 KS, što je bilo 50% ukupnih snaga. Bile su to uglavnom «munjare» -elektrane uz velike tvornice kao na primjer tvornica vagona u Brodu na Savi, našički i belišćanski tvornički kompleksi te tvornica u Dugoj Resi. Usprkos skromnim energetske izvorima hrvatske pokrajine skupa imale su više električne energije od drugih područja u Jugoslaviji, osim Slovenije koja je imala nešto više električne energije od hrvatskih pokrajina. Bosna i Hercegovina su imale oko 70 % koliko Hrvatska i Slavonija, dok su Srbija, Kosovo i Makedonija ukupno imale približno toliko. Crna gora je tada imala samo jednu električnu centralu u Cetinju sa 150 ks. Do kraja 30-tih godina odnosi u energetici u jugoslavenskim razmjerima bili su slijedeći:⁶³

Banovine	Centrale, proizvodnja i potrošnja električne energije u 1937.godini u Jugoslaviji									
	broj centrala				potrošnja					
	Javne	mješovite	industrijske	Ukupno	proizvodnja Ukupno	za doma- ćinstva	rasvjeta Ulica	motori i slično	gubitak električne Energije	
Savska	42	4	108	154	91.339	17.734	3.784	58.929	10.893	
Primorska	14	4	9	27	197.552	5.837	1.172	166.807	23.736	
Dravska	86	18	145	249	283.603	14.007	2.115	247.219	20.262	
Drinska	20	8	35	63	43.158	6.861	1.817	30.361	4.120/	
Dunavska	52	19	30	101	56.509	9.338	3.186	38.247	5.738	
Moravska	30	2	33	65	57.801	4.075	954	45.086	7.685	
Vardarska	22	5	6	33	9.928	2.518	1.025	5.104	1.281	
Vrbaska	9	10	16	35	65.234	1.904	443	59.115	3.773	
Zetska	21	1	7	29	35.512	1.673	518	31.021	2.300/	
Ug.Beograd	4	0	30	34	71.938	10.425	4.773	49.861	6.879	
Ukupno u Jugoslaviji	300/	71	419	790	912.575	74.373	19.787	731.748	86.667	

⁶³ Statistički godišnjak, n.dj za 1938 , str.200

Elektromotora na električni pogon bilo je relativno dosta, ali su oni proizvodili relativno malo HP. Uspješnije su primjenjivani drugi agensi i sve više benzin, koji je s malo motora proizvodio jednu trećinu svih HP. Naj više iskorišteni su bili parni motori s gotovo dvije trećine proizvodnje Hp. Veliki broj motora na paru bio je značajan za sve industrijalizacije u njihovu početku pa je tako bilo i u hrvatskim pokrajinama. Relativno dobra opskrbljenost s drvom i ugljenom omogućile su instaliranje parnih motora na raznim mjestima i gradnju tvornica u blizini sirovina. Eksploatacija nafte, odnosno benzina i plina, bila je povezana s eksploatacijom nafte u Međimurju i Slavoniji, ali je značajniji ipak bio uvoz te sirovine za potrebe domaće industrije. Uloga nafte kao energenta povećavana je korištenjem diesel motora, ali kako je uopće u hrvatskim pokrajinama industrija sporo mehanizirana to je i korištenje benzinskih strojeva i benzina bilo sporije i manje od klasičnih energenata.

Ugljen kao energent imao je i u međuratnom razdoblju znatan udio kao energentska sirovina i u industriji. U to su vrijeme količine ugljenih zaliha u Hrvatskom zagorju još zadovoljavale potrebe, ali je ipak sistem parnih mašina sve više potiskivan od diesel motora. U Slavoniji, posebno u Posavini i Međimurju, postojale su naftne i plinske rezerve i u međuratnom razdoblju otpočinje njihova intenzivnija eksploatacije. Budući da je ta eksploatacija zahtijevala veći investicioni kapital, javljaju se kao investitori velike svjetske naftne kompanije pa i u hrvatskim pokrajinama kao Jugoslavenski Shell d.d. i Standard Vacuum Oil Company te Ipoil. Prve dvije imale su sjedišta u Zagrebu, a Ipoil u Osijeku. Eksploatacija i povećani uvoz nafte pokazuju i povećanje potrošnje tih energenata, ali samo djelomično u industriji kao pogonsko gorivo. Više su prerađivani u derivate kao roba široke potrošnje -petrolej i plin za rasvjetu.

Plin je rano raširen kao energent, ali glavnom za rasvjetu. U svim većim gradovima su izgrađene plinare, najstarija je bila zagrebačka plinara i splitska. Krajem 20-tih godina još su znatno konkurirale električnoj rasvjeti, i plinara je bilo u slijedećim mjestima:⁶⁴

⁶⁴ isto

Mjesto	godina osnutka	godišnja proizvodnja u m ³	vlasnik
Bjelovar	1909	227.000	gradska općina
Brod na Savi	1905	255.725	isto
Koprivnica	1910	165.165	isto
Split	1862	875.200	isto
Vinkovci	1903	256.200	isto
Zagreb	1862	4,619.590	isto
Osijek	1862	1,122.700	Jugoslavensko d.d. za plin i el.

U industriji je plin relativno malo korišten kao energent, već je uglavnom korišten za rasvjetu postrojenja i uličnu rasvjetu u gradovima.

ODNOSI U INDUSTRIJI S OBZIROM NA ZAPOSLENOST KAO PROIZVODNI ČIMBENIK

Jedan od najvažnijih faktora industrijske, kao i svake druge proizvodnje, bio je ljudski rad. On se u industriji javljao u dva oblika: kao dopuna i upravljač mehaniziranoj proizvodnji ili kao neposredni proizvođač, koji proizvodi svojim neposrednim misaonim i fizičkim radom. Na toj osnovi je i vršena podjela ljudske radne snage u industriji tako da su uz strojeve radili i kvalificirani i nekvalificirani radnici, odnosno polukvalificirani, a nekvalificirani uglavnom u pripremnim radovima. Važnost za proizvodnju bila je u toj prvoj fazi industrijalizacije gotovo podjednaka, zbog relativno slabe mehanizacije industrije kao i njezinog sirovinskog obilježja. Ipak su već u počecima postojale znatne razlike između kvalificiranih i

nekvalificiranih radnika s time da su nekvalificirani bili brojniji, a potražnja za njihovim radom manja, zbog njihovog velikog broja i nezaposlenosti. Te su činjenice utjecale na izvjestan način usporevajuće i na mehanizaciju industrije kao i na socijalni položaj nekvalificiranih radnika i uvjete rada svih radnika.

Odnos nekvalificiranih i kvalificiranih radnika bio je izraženiji u razdoblju do prvog svjetskog rata, što je na izvjestan način bilo i razmeđe prve faze industrijalizacije u hrvatskim pokrajinama. Do tada je industrijskom proizvodnjom smatrana i manufakturna, a poslije ipak više industrijska s obzirom na mehanizaciju proizvodnje i različite izvore energije. Umnažanjem proizvodnih kapaciteta u međuratnom razdoblju donekle je postepeno mijenjana struktura zaposlenih u industriji. Godine 1910. u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je u poduzećima s više od 20 radnika i mehanizacijom, što je tada bio kriterij za industrijsko poduzeće, bilo oko 270 poduzeća s 23.600 radnika, a 1938 bilo je oko 690 industrijskih radnika i u njima uposlano 75.600 radnika, što pokazuje da je učetverostručen broj tvornica i utrostručen broj industrijskih radnika uslijed povećane mehanizacije. Iako je uočljiv porast broja tvornica i industrijskih radnika, ipak je rast bio relativno sporiji nego u predratno vrijeme, posebno u 30-tim godinama, kada je uslijed gospodarske krize bio usporen i razvoj industrije. Sporiji porast broja industrijskih radnika bio je djelomice i posljedica porasta mehanizacije u industriji i re strukturiranja industrijskih radnika, odnosno javlja se porast broja kvalificiranih i polukvalificiranih radnika u odnosu na još uvijek brojnije nekvalificirano radništvo. Uposlenost radnika u industriji kao i njihova struktura pokazivali su i uvjetovanosti poslovanja industrije kao cjeline i u pojedinim njezinim segmentima.

Odnos kvalificiranih i nekvalificiranih radnika teško je točno odrediti, ali prema velikom broju zaposlenih u sirovinskim industrijama može se pretpostaviti da su radničkoj klasi prevladavali nekvalificirani radnici. Također je dosta teško razgraničiti koliko je bilo tzv. pravih radnika, odnosno onih koji su živjeli isključivo od najamnog rada u industriji, što je pokazala i anketa provedena 1934. prema kojoj je bilo u industriji uposlano samo 47 posto « pravih»

industrijskih kvalificiranih i nekvalificiranih radnika, dok je «industrijaliziranih» seljaka-polu proletera bilo 53 posto. Ovi posljednji su bili uglavnom siromašni seljaci, koji su tražili dodatnu zaradu u industriji, i bilo ih je u nekim sirovinskim industrijama kao na primjer u šumskoj i zemljanoj i oko 70 posto.

Najviše ljudske radne snage korišteno je u drvnoj industriji u tvornicama osnovanim do 1918., jer je to bila uglavnom sirovinska industrija. Kasnije se taj odnos mijenja, iako ne bitnije, kada je proradila i prerađivačka drvna industrija, a s njom i veća mehanizacija. Druga po brojnosti radnika bila je prehrambena industrija, ali je u njoj zbog mlinarstva bila već od početka znatna kvalificirana ili polukvalificirana radna snaga i njihov omjer s nekvalificiranim radnicima bio je približan. U toj je industriji utrostručenje broja tvornica bilo popraćeno udvostručenjem broja radnika. U metalurgiji je udvostručen broj tvornica, znatno su povećane investicije i pogonske snage i pokazuje najveći napredak u mehanizaciji, a istovremeno i smanjenje radnih mjesta. Ta je industrija bila u hrvatskim zemljama relativno u začetcima kako, zbog znatnog uvoza gotove robe, tako i razvijene obrtničke djelatnosti, pa pokazuje i relativnu malobrojnost ljudske radne snage u industriji. Veliku ulogu ljudske radne snage u industrijskoj proizvodnji do kraja međuratnog razdoblja pokazuje njen relativno veliki broj, kako u tvornicama osnovanim do jugoslavenskog ujedinjenja tako i poslije u međuratnom razdoblju. Dapače u nekim industrijama su tvornice ranije osnovane bile bolje mehanizirane nego one osnovane poslije ujedinjenja, jer su bile dokapitalizirane. U tvornicama osnovanim do 1918. bilo je na području Banovine Hrvatske krajem 30-tih godina 42.224 radna mjesta i oko 225.900 pogonskih snaga, a u tvornicama osnovanim poslije bilo 47.597 radna mjesta i 52.634 pogonske snage u KS. Uz njih je bilo još 75 tvornica s 1.021 radno mjesto bez podataka osnivanja pa je krajem tog desetljeća ukupno bilo u 1.242 tvornice 89.842 radna mjesta na 306.792 pogonske snage, što znači oko 4 HP po radniku. Sve to pokazuje veliku ulogu ljudske radne snage u industrijskoj proizvodnji, kao i nisku razinu mehanizacije, no ipak višu nego u predratno vrijeme. Uspoređivano po vremenskim razdobljima

osnivanja tada proizlazi da je u tvornicama osnovanim do 1918. na svaku tvornicu u prosjeku otpadalo 442 HP, a na svako radno mjesto 4,4 HP, dok je u tvornicama osnovanim poslije 1919. na svaku tvornicu otpadalo u prosjeku 80,2 HP, a na pojedino radno mjesto 1,1 HP skoro pet puta manje nego u prvoj grupi tvornica.

Ako se zatim usporedi uložni kapital u sve 1.242 tvornice koji je iznosio ukupno 3.956.193 tisuće dinara s brojem radnih mjesta i pogonskih snaga proizlazi da je na svako radno mjesto uloženo 44 tisuće dinara, a na HP 12.895, što znači 3,5 puta manje. Navedeni faktori u međusobnim odnosima također pokazuju veliku važnost ljudske radne snage u industrijskoj proizvodnji i relativno nizak nivo njezine mehanizacije. Veći dio te radne snage bili su nekvalificirani radnici ili «industrijalizirani» seljaci, što je bilo moguće u jednoj pretežno sirovinskoj industriji.

Socijalni odnosi u industriji bili su u poslijeratnom vremenu ipak nešto poboljšani, jer su prihvaćene odredbe Međunarodne organizacije rada uključujući osam satno radno vrijeme kao i socijalno zdravstveno osiguranje te mirovinsko osiguranje. Ti su se međunarodni ugovori uglavnom poštivali, a u tridesetim godinama javlja se i ekonomsko-politička socijal-liberalna struja koja se očitovala u osnivanju i radu pojedinih organizacija, sindikata pa i nekih pokušaja u nekim industrijskim poduzećima za socijalnim zbrinjavanjem radnika, poput rješavanja stambenih i drugih uslova svakodnevnog života radnika: gradnjom stambenih naselja uz tvornice, zajedničkih dućana, gradnje škola za djecu i sličnih potreba svakodnevnog života. Sindikalni pokret je ojačao, građeni su tzv. radnički domovi u kojima su praćeni uslova rada radnika, formiran je i posebni časopis Indeks za statistiku radničke populacije i rada, zatim djelovala i inspekcija rada i slične pogodnosti, koje su u to vrijeme u nekim evropskim državama i SAD-u znatno poboljšali radne i životne uvjete radnika. U nekim su poduzećima javljaju i posebni pokušaji uvođenja radnika u upravljanje radom u tvornici kao radničkih vijeća i u vrednovanju rada kao dijela učešća u profitu. Tako su u nekim poduzećima u bilancama javljaju izdvajanja u vidu posebnih dohotka radnicima, neovisno o isplatama dividendi dioničarima. Bile su to pomoći za školovanje djece, pomoći u

slučajevima bolesti radnika i slično, što je bilo uključeno u novu socijal-liberalnu politiku rada i djelovanja poduzećima.⁶⁵ U tim nastojanjima isticala se socijal-liberalna struja ekonomista okupljen uglavnom u organizaciji Gospodarska sloga, koja je djelovala i kao posebna zadruga i širila svoj utjecaj na sve socijalno ekonomske i društvene djelatnosti pa i političke stranke.

TERITORIJALNA DISTRIBUCIJA INDUSTRIJE U HRVATSKIM POKRAJINAMA
U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

Budući da se industrija u hrvatskim pokrajinama razvijala uglavnom od domaćih sirovina njen intenzitet i dalji razvoj znatno je ovisio o regionalnom razmještanju tih sirovina kao i drugih uslova proizvodnje. U predratnom razdoblju položen je temelj na regionalnom razmještanju industrije koji je kasnije dopunjavan, a taj razmještaj 1906 bio je po županijama slijedeći:⁶⁶

Županije	industrijske djelatnosti															
	Željeza i poduzeća	Kovina radnika	Strojeva		Kamena i zemlje		drva i kosti		kože i Četina		Tekstila		odijevanja		papira	
	pod.	rad.	pod.	rad.	pod.	rad.	pod.	rad.	pod.	rad.	pod.	rad.	pod.	rad.	pod.	rad.
Lika i Krbava	0	0	0	0	0	0	2	41	0	0	0	0	0	0	0	0
Modruš- Rijeka	1	3	2	31	0	0	18	647	1	36	0	0	0	0	1	14
Zagrebačka grad Zagreb	3	152	0	0	12	540	6	762	1	81	1	1.085	0	0	0	0
Varaždinska Grad	6	160	6	519	12	445	6	404	0	0	3	177	3	736	1	17
Varaždin	0	0	0	0	7	578	2	33	1	13	0	0	0	0	0	0
Bjelovar- Kroževci	1	6	1	20	0	0	1	337	0	0	1	234	0	0	0	0
Požeška	1	4	0	0	14	646	3	119	0	0	0	0	0	0	0	0
Virovitička grad Osijek	1	6	1	44	10	408	7	1.390/	0	0	0	0	0	0	0	0
Srijemska grad Zemun	0	0	0	0	7	329	4	1.436	0	0	4	175	0	0	0	0
Ukupno	2	97	1	67	4	177	3	428	1	47	5	637	0	0	0	0
	1	12	2	14	10	1.628	13	660	0	0	4	30	0	0	0	0
	1	37	2	46	2	59	3	133	0	0	0	0	0	0	0	0
	17	477	15	741	78	4.810/	68	6.390/	4	177	18	2.338	3	736	2	32

⁶⁵ Narodno blagostanje, Beograd, 1930-1940, Analiza bilanca, Dodatak Narodnom blagostanju, Privreda-Hrvatska privreda, Zagreb, 1930-1940, Izvještaji Trgovačko obrtničkih komora

⁶⁶ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1906

NASTAVAK gornje tablice

Ind.skupine	Papira		hrane i pića		Kemijska		Građevinska		grafička		ukupno	
	Pod.	Rad.	pod.	rad	pod..	rad.	pod.	rad.	pod.	rad	pod.	Rad.
1	0	0	10	663	0	0	0	0	1	18	13	722
2	1	146	9	48	2	87	0	0	0	0	34	1.312
3	0	0	25	367	1	2	0	0	2	16	51	3.005
4	1	176	14	1.114	2	103	11	612	13	593	77	5.039
5	0	0	0	0	0	0	4	29	0	0	14	653
6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	597
7	0	0	45	334	2	26	0	0	0	0	65	1.129
8	0	0	31	288	3	180	0	0	2	17	55	2.333
9	0	0	42	286	2	663	0	0	0	0	59	2.889
10	0	0	7	827	3	403	1	310	3	109	30	3.102
11	0	0	65	628	3	579	0	0	1	30	99	3.589
12	0	0	0	0	2	21	0	0	1	29	11	325
13	2	322	248	4.555	18	2.064	12	951	23	812	512	24.69

Najveća koncentracija industrijskih poduzeća i radništva bila je u gradovima, posebno u Zagrebu, ali je industrijskih poduzeća bilo i po pokrajinskim mjestima blizu sirovina potrebnih za proizvodnju. Po županijama je locirana industrija uglavnom vezana uz sirovinsku osnovu i mogućnost jeftine radne snage. U većini industrijskih grana bili su značajni pogoni s relativno malim kapacitetima teritorijalno raspršeni. U industriji drva prevladavale su pilane, ali je u njoj bilo i prerađivačke proizvodnje, bilo polufabrikata ili gotovih proizvoda. Pilana je bilo i po selima, dok su finalne izrađevine imale svoje tvornice uglavnom u većim mjestima i gradovima. Slično je bilo i sa sirovinskom industrijom i nekim drugim takvih vrsta.

Osim sirovinske osnove na geografski razmještaj industrijskih poduzeća djelovala je i aglomeracija stanovništva, blizina tržišta, prometnica te često prirodna pogonska snaga. Budući da je industrijska proizvodnja, posebno prerađivačka, bila orijentirana pretežno na domaće tržište, industrijska poduzeća su često smješтана ili u gradovima ili u njihovoj blizini, jer su gradovi bili glavne tržnice raznih roba, bilo da ih je kupovalo gradsko stanovništvo ili okolno seosko. Radna snaga potrebna industriji također je imala određenu ulogu u razmještaju industrijskih poduzeća pa je često industrija bila smješтана gdje je uz sirovine bilo i dovoljno jeftine radne snage. Nekvalificiranih radnika

je bilo dosta po selima, uslijed prenaseljenosti sela, a bilo je takvih radnika i u gradovima gdje su neprekidno povećavali broj stanovnika. Kvalificiranih radnika bilo je više u gradovima u obrtničkim radionicama i manufakturama.

U Istri i Dalmaciji je u predratnim godinama teritorijalna distribucija industrije također bila uslovljena sirovinama i mogućnostima akumulacije kapitala kao i geofizičkim faktorom s obzirom na blizinu mora i mogućnosti razvoja pomorske privrede. Naj razvijeniji industrijski centar bila je Pula s približno 2.000 industrijskih i obrtničkih poduzeća i 50 posto radničke klase na istarskom području. Razvoj Pule omogućio je državni kapital uložen u industriju vezanu uz ratnu luku. Ostala industrija i obrt i u Puli i njenoj okolini pokazuju elemente usitnjenosti poduzeća s malim kapitalima i sve one elemente značajne za prvu fazu industrijalizacije. Upravo ove oznake razvoja značajne su i za industriju tog vremena u Dalmaciji i Istri:⁶⁷

DALMACIJA

	Željeza	I kovina	kamena	I		I	Kože		I	tekstila	odijevanja	
				zemlje	drva		kosti	četina			poduzeća.	Rad.
	Poduzeća	Radnika	Pod.	rad	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	poduzeća.	Rad.
Benkovac	42	58	3	3	0	0	4	5	1	3	2	2
Kotor	22 /49	119 /72	5	7	0	0	4	4	2	3	0	0
	0 /26	0 /30	21	40	83	242	26	34	0	0	8	10
Imotski	0/26	0 /30	0	0	1	0	1	0	0	0	7	7
Knin	2 /47	882 /68	2	3	1	3	4	15	1	1	5	12
		1922										
	320 /26	/34	5	9	1	8	27	34	0	0	0	0
Makarska	11 /11	27/21	0	0	0	0	4	10	1	0	1	3
Metković	4 /16	14/19	3	5	0	0	35	60	0	0	1	4
Dubrovnik	115 /45	488 /78	18	31	1	49	41	92	3	7	8	20
Šibenik	172 /47	558 /73										
Sinj	0 /26	0 /40										
		772										
Split	154 /120	/257										
		738										
Zadar	174 /63	/106										

Nastavak gornje tablice

	Papira	radnika	hrane		pića		kemijska		Građe		Vinska		grafič		ka		Ukup	
			Poduz.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	
Ben kovac	6	16	0	0	49	96	1	1	3	3	0	0	287	432				
Kotor	76	145	0	0	145	257	27	17	19	610	3	4	840	2.037				

⁶⁷ Oestereihische statistik, 1902 bd.75 i d.

		96	149	0	0	53	131	93	20	97	130	0	0	1.109	2.303
notski	I	18	23	0	0	66	193	1	2	25	39	0	0	670	900
Knin		23	38	0	0	70	131	2	5	17	30	0	0	396	1595
		64	96	0	0	61	217	7	7	52	61	0	0	896	2.958
Makarska		12	32	0	0	55	101	15	24	10	18	0	0	334	637
Metković		11	20	0	0	20	33	3	3	24	25	1	0	178	272
Dubrovnik		96	176	0	0	85	221	79	20	34	79	4	20	1.22	706

ISTRA U PREDRATNOM RAZDOBLJU

		I											
		Željeza Poduzeća	I kovina Radnika	Strojeva Poduz. Rad.		kamena Pod.	zemlje	drva pod	I kosti Rad	Kože Pod.	četina radnika	Tekstila Poduzeća Radnika	
g.Rovinj	106 /17	382 /41	6	26	3	29	26	54	0	0	2	8	
	171/17	1611/152	18	296	62	513	65	149	1	1	10	108	
	99/48	764/68	19	207	7	12	44	54	0	0	16	16	
	1 /42	/152	9	15	20	62	28	38	2	2	3	4	
	22 87	52 /124	7	9	25	130	48	78	1	2	9	14	
Pula	20 88	152 /738	39	1.723	39	144	73	363	2	5	26	164	
Volosko	10 /64	26 /123	10	18	25	167	94	159	1	1	4	6	

Nastavak gornje tablice

	Odijevanja		Papira		hrane		I pića	Kemijska	Građe		vinska	grafička	Ukup		No
	Poduzeća	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	Pod.	Rad.	
g.Rovinj	39	87	0	0	24	1399	4	22	14	35	1	4	437	2.480/	
	123	329	2	11	195	833	72	112	48	214	2	11	2.072	6.814	
	145	212	1	2	74	116	82	181	94	164	3	9	1.454	3.328	
	38	90	2	6	52	76	4	44	16	26	0	0	656	2.238	
	131	230	0	0	109	122	84	64	33	1.493	1	10	1.154	3.325	
Pula	324	783	2	1	124	412	21	226	92	1.076	11	65	2.328	8.824	
Volosko	125	265	1	5	86	171	9	34	58	412	5	20	1.323	3.204	

U međuratnom razdoblju je teritorijalna distribucija industrije nastavljena onim pravcima i uslovima kojima je krenula u svojim počecima: blizini izvora sirovina, prometnica i jeftine radne snage. Na tim pretpostavkama se razvilo u hrvatskim pokrajinama više industrijskih skupina koje su po svojim kapacitetima proizvodnje bile među najvećima u Jugoslaviji, a neke tvornice i na srednje-evropskoj razini: tekstilna, kožarska, drvna, industrija kamena i gline, cementa, te neke vrste prehrambene industrije. Na tom kontinuitetu razvoja izgradnjom većine tvornica, na prikladnim mjestima, razvilo se nekoliko industrijskih područja: zagrebačko, osječko, varaždinsko,

sušačko i splitsko. Do sredine 30-tih godina u njima je bilo 892 tvornice- u Savskoj banovini 847 i 135 u Primorskoj, do kraja desetljeća i više.⁶⁸

Najrazvijenije bilo je zagrebačko industrijsko područje i obuhvaćalo je kotareve: Donja Stubica, Krapina, Velika Gorica, Samobor, Sisak, Karlovac te Zagreb kao kulturno i administrativno središte Savske banovine. Cijelo zagrebačko područje se nalazilo na vrlo prikladnom geo-privrednom području, s mrežom trgovačkih putova i prometnica, razvijenom trgovinom i novčarstvom, jakom obrtničkom tradicijom i gusto naseljenom radnom snagom u okolici. Iako na tom području nije bilo puno industrijskih sirovina, postojali su prikladni uvjeti za njihovu dopremu, pa su se na njemu razvile upravo takve industrije s uvoznim sirovinama kao na primjer tekstilna industrija i druge finalne industrije od domaćih sirovina. Posebno snažan razvoj bio je u prvim poratnim godinama na tom području te kasnije u 30-tim nakon krize. Prema statističkim podacima zagrebačkog Ekonomskog instituta iz 1938. objavljenim pod nazivom Oris industrije u Banovini Hrvatskoj, u kojoj je obrađeno 70 posto industrijskih poduzeća od 682 popisana u Banovini Hrvatskoj, bilo je na zagrebačkom području 250 poduzeća s 29.000 radnika te 2.710 milijuna dinara vrijednosti proizvodnje, što je iznosilo 40 posto poduzeća, 47 posto radništva i 58 posto proizvodnje u Banovini Hrvatskoj. Od industrija su bile naj razvijenije tekstilna, kožnih izrađevina, kemijska, a bile su zastupljen manje-više gotovo sve industrijske djelatnosti pa je to područje i u jugoslavenskim razmjerima bilo snažan industrijski bazen s raznovrsnom industrijom, posebno robe široke potrošnje, i najvećom koncentracijom radničke klase. Industrija zagrebačkog područja imala je snažnu potporu novčanih zavoda koncentriranih također na tome području. U industriju zagrebačkog bazena bili su uloženi znatni domaći i inozemni kapitali, a industriju je pratila i razvijena trgovina i obrt, koje su poslovale kao samostalne djelatnosti, ali i dopuna industrije u nekim segmentima.

⁶⁸ Oris industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938, Zagreb 1940, izd. Ekonomski institut Banovine Hrvatske

Zagrebački industrijski bazen imao je i povoljnu strukturu stanovništva za industrijsko radništvo. Hrvatsko zagorje u zagrebačkom zaleđu bilo je najviše naseljeno hrvatsko područje i neiscrpno vrelo jeftine radne snage. Geografski položaj i svi navedeni činioci utjecali su i na razvoj Zagreba kao grada i trgovačkog, obrtničkog, novčarskog, a zatim i industrijskog centra. Pri tome se javila i jedna specifičnost. Naime, zagrebačko gradsko vijeće pod utjecajem činovničkih i obrtničkih struktura u njemu, dugo je zanemarivalo izgradnju industrije na gradskom području pa su istom pod kraj 20-tih godina na zagrebačkim gradskim rubovima osnivana industrijska poduzeća i predgrađa kao radnička naselja. Zagrebačka gradska jezgra ostala je i dalje kao obrtničko-trgovačko, administrativno i kulturno središte s određenom strukturom stanovništva, a industrija i radništvo ostalo je u predgrađima.

Izgradnja industrijskih poduzeća na području zagrebačke općine i njenim proširenjem na predgrađa, potaknulo je i ubrzalo izgradnju beogradskog gradskog bazena pod nazivom /Uprava grada Beograda/, čime se nastojalo zaokružiti šire beogradsko područje kao industrijski bazen. Beogradskom su području za izgradnju industrije dodjeljivana znatna novčana sredstva iz državnih novčanih institucija, ali ne i zagrebačkom ili drugima, što je usporavalo njihov rast u odnosu na beogradski bazen. Također je pojačana industrijalizacija u susjednom slovenskom području nakon elektrifikacije iz elektrane Fala, koja je djelomice napajala električnom energijom i sjeverno zagrebačko područje, što je omogućilo jačanje industrijalizacije zagrebačkog industrijskog bazena. Za dalji razvoj industrijalizacije toga područja trebalo je riješiti i razne pravno imovinske odnose na širem zagrebačkom području koje bi se ustupilo industriji: elektrifikaciji toga područja, saobraćajnoj povezanosti s ostalim hrvatskim krajevima pa i dalje. Svi su ti problemi isticani od sredine 30-tih godina, a posebno nakon osnivanja Banovine Hrvatske, a bili su i jedan od razloga za njezino osnivanje u želji za jačim ekonomskim povezivanjem i osamostaljivanjem hrvatskih pokrajina.

Prednost razvoja industrije na zagrebačkom području bila je uz navedene pogodnosti i u tome što je na njemu razvijana raznovrsna industrija, a među njima i nove perspektivne industrije kao mašinska i elektrotehnička. Na njemu je bila kombinirana proizvodnja roba široke potrošnje i tzv. bazične industrije, a nekoliko velikih tvornica, među najvećima u Jugoslaviji pa i u srednje evropskim razmjerima. Do kraja 30-tih godina zagrebačko industrijsko područje postaje i ostaje najrazvijenije u hrvatskim pokrajinama, ali i postepeno potiskivano od konkurencije, kako u jugoslavenskim razmjerima tako i u pojedinim industrijama od drugih hrvatskih industrijskih područja. Prema statističkim podacima koji obuhvaćaju još i varaždinsko i sisačko područje u zagrebačkom industrijskom bazenu djelovale su slijedeće industrije:⁶⁹

Raspored industrije na području zagrebačke TOK 1938.godine

industrijska djelatnost	glavna i sporedna djelatnost											sveukupno
	Zagreb	Bakar	Bjelovar	Karlovac	Koprivnica	Križevci	Petrinja	Senj	Sisak	Sušak	Varaždin	
Poljoprivreda i prehrana	19		3	1		4	2	2	1	2		70
Šumska i drvna	43			6		1	1	2	1	6	2	134
Rudarska	18											24
proizvodnja alkohola	8			1					1	1		15
Elektro-tehnička	11			3	1	1			1		1	40
Građevna	5									1	1	11
Grafička	2			1								3
Kemička	30		2	6	1		1		2			49
Keramička	7		1	2	2	2			4		2	50
Staklarska	2											2
Kovna	22		1	3						3		
Kožna	7			4							1	14
Odjevna	9	1		3					1			16
Tekstilna	36			11						3	4	63
Papirna	15				1					1		1
Razna	20		1		1				3		4	39
Ukupno	252	1	8	41	6	8	4	4	16	17	15	580
Glavna djelatnost	250	1	6	38		6	3		12		14	543
Sporedna Djelatnost	2		2	3		2	1		4		1	37

Nastavak gornje tablice:

djelatnosti		Ukupno		
Gore navedene	Gradovi	srezovi	Sveukupno	
1	34	36	70	

⁶⁹ Izvještaj zagrebačke TOK za 1938, n.dj.

2	64	70	134
3	18	6	24
4	11	4	15
5	13	22	40
6	7	4	11
7	3		3
8	42	7	49
9	20	30	50
10	2		2
11	29	4	33
12	12	2	14
13	14	2	16
14	54	9	63
15	17		17
16	29	10	39
17	374	206	580
18	359	184	543
19	15	22	37

Osim Zagreba na zagrebačkom industrijskom području bila su još dva veća industrijski razvijena grada :Karlovac i Sisak. Izgradnja industrija u Karlovcu i njegovoj okolici, uključujući i Dugu Resu, bila je usko vezana uz elektrifikaciju tog područja. Do izgradnje «ličke željeznice», koja je preko Like spajala Dalmaciju sa Zagrebom, Karlovac je bio privredno gravitirajući grad za sve okolne regije: Liku, Kordun i južne dijelove Banije. I kasnije je ostao važno prometno čvorište, ali i privredno središte tih krajeva. Glavni impuls industrijalizaciji Karlovca i cijelog tog područja dala je izgradnja hidrocentrale u Ozlju na Kupi i povlačenje elektrifikacije do Zagreba, koji je tako dobio električnu energiju. Industrijalizacija karlovačkog područja otpočela je u predratnim godinama s nekoliko tvornica-kože i kožnih proizvoda u Karlovcu i tekstila u Dugoj Resi, da bi do kraja 30-tih godina Karlovac imao manji industrijski bazen s približno 40 što većih što manjih tvornica i u njima zaposleno približno 4.000 radnika. U Hrvatskoj privredi iz 1938. taj je proces opisan slijedećim riječima:» Lice grada Karlovca kao i život u gradu poslije rata potpuno su se promijenili. Iz nekadašnje vojničke tvrđave, kasnije mirnog trgovačkog grada, postao je Karlovac uvaženi industrijski centar u kojem zuje i bruje moderni strojevi i pjevaju pjesmu radu... Sve karlovačke industrije imaju vlastitu slobodnu organizaciju-Udruženje industrijalaca-gdje su začlanjena sva veća i važnija poduzeća. Udruženje postoji već 10 godina sa zadaćom da utječe na financijsku politiku grada te uspješno zastupa interese svojih

članova.»⁷⁰

Sisak je također bio grad sa svojom okolicom važan industrijski centar. I taj je grad imao dugu privrednu tradiciju, ponajviše kao trgovački i obrtnički grad, ali i važno prometno čvorište na kojem su se nadovezivali riječni i suhozemni putovi.⁷¹ Posebno je bila važna povezanost Siska i Karlovca u tranzitu roba iz Podunavlja prema jadranskim lukama pa je posebno od sredine 30-ti godina to pitanje aktualizirano, ali je dalju izgradnju tog prometno industrijskog pod bazena unutar zagrebačkog, također omeo nastupajući rat.

Drugo industrijsko područje po razvijenosti važnosti bilo je osječko industrijsko područje. Ono je obuhvaćalo uglavnom pokrajinu Slavoniju, odnosno grad Osijek i njegove kotareve, Vukovar, Valpovo, Vinkovce, Našice i Đakovo. Na tom je području 1938. bilo približno 100 poduzeća s 15.000 radnika koji su ostvarili 765 miliona dinara vrijednosti proizvodnje. Industrija osječkog područja bila je najviše vezana uz agrar s razvijenom prehrambenom industrijom, ali je bilo i drugih industrija: cementa, tekstila i kože. Na osječkom području je bilo nekoliko velikih industrijskih poduzeća koja su pripadala među najveće te vrste u Jugoslaviji. Grad Osijek bio je na prikladnom geo-privrednom položaju-na dvije plovne rijeke Savi i Dunavu i raskrižju kopnenih putova sjever-jug. Imao je dobru riječnu vezu sa zapadnim istočnim i sjevernim područjima, a željezničkom mrežom je bio povezan s južnim i zapadnim kao i sjevernim krajevima . U Vinkovcima je bilo željezničko čvorište te je imalo važno prometno značenje za transport roba širom cijele Jugoslavije kao i susjedne države. Na osječkom industrijskom području bilo je znatnih investicija inozemnog kapitala, uglavnom mađarskog i češkog, a preko njega i internacionalnog, posebno u cementnoj, drvnoj i tekstilnoj industriji. Velike tvornice osječkog područja pripadale su uglavnom industrijskim korporacijama ili su s njima bile na razne načine povezane. U gradu Osijeku bilo je pod kraj 30-tih godina oko 40 industrijskih poduzeća, među njima nekoliko

⁷⁰ u članku « Industrija Karlovca u prošlosti i sadašnjosti»

⁷¹ O tom problemu vrlo često je bilo napisano u Izvještajima zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore.

velikih tvornica, uglavnom u vlasništvu inozemnog kapitala. To su bile tvornice za proizvodnju šibica, sapuna i kozmetičkih sredstava te šećerane, i bile su najveće te vrste u Jugoslaviji. Uz njih je bilo još nekoliko većih tvornica poput Osječke ljevaonice željeza i tvornice strojeva, nekoliko tekstilnih od kojih je bila najveća Lanena industrija d.d., te nekoliko grafičkih poduzeća i nekoliko velikih mlinova. U to je područje pripadao i koncern tvornica u Slavonskom brodu poput tvornice vagona i mostova i druge. Sva veća poduzeća u osječkom industrijskom bazenu bila su uglavnom dionička društva i vezana uz inozemni kapital i tržište. Za domaće tržište proizvodile su uglavnom robu široke potrošnje.

Treće industrijsko područje u sjevernoj Hrvatskoj bilo je varaždinsko, koje je obuhvaćalo grad Varaždin i okolne kotareve: Čakovec, Ivanec i Ludbreg. Na varaždinskom bazenu je najviše bila razvijana tekstilna industrija, industrija zemljanih proizvoda (cigle i crijepa, cementa i drugog) te rudarstvo (ugljenokopi i nafta). Pod kraj 30-tih godina bilo je na tom području približno 40 poduzeća, a najveće je bila tekstilna industrija u Varaždinu.

U južnim hrvatskim područjima bila su dva gospodarska i industrijska bazena: sušačko i splitsko. Sušačko industrijsko područje obuhvaćalo je kotareve Ogulin, Vrbovsko, i Bakar. U njemu je bilo 1938. oko 50 industrijskih poduzeća s približno 2.000 radnika i 150 miliona vrijednosti proizvodnje. Najrazvijenija bila je drvna industrija i pomorstvo.

Splitsko industrijsko područje obuhvaćalo je kotareve Split sa gradom, zatim grad Šibenik i šibenski kotar te Knin i kninski kotar. 1938. je na tom području bilo 40 većih industrijskih poduzeća s 5.400 radnika i 214 miliona vrijednosti proizvodnje. Najrazvijenije su bile industrije cementa, kemijska i prehrambena industrija te rudarstvo u zaleđu- u Dalmatinskoj zagori. Na splitsko područje nadovezivalo se Dubrovačko sa svojim brodograđevnom i prehrambenom industrijom.⁷²

⁷² Oris industrije Banovine Hrvatske, n.dj.

Industrijska poduzeća 1938 u industrijskim oblastima

Industrijske djelatnosti	Zagreb	Osijek	Split	Dubrovnik	ukupno	Jugoslavija	Beograd
poljoprivredna ind.	116	68	62	9	255	935	229
Šumska i drvna	148	18	7	0	173	443	46
Rudarstvo	49	1	26	0	76	145	33
Metalurgija	34	6	1	0	41	199	47
kemijska ind.	72	8	9	5	94	213	39
koža i kožnih izrađevina	22	3	0	0	25	96	29
Tekstila	95	15	4	0	114	424	67
Grafička i papira	41	5	4	0	50	105	22
Elektro industrija	30	16	17	8	71	252	40
Građevinski materijal	115	19	41	2	177	471	93
razne industrije	71	2	8	0	81	172	45
Ukupno	793	161	179	24	1,157	3,455	690

Rezimirajući razvoj i djelovanje industrije u hrvatskim pokrajinama u prvoj polovini XX st. može se ustanoviti da je prolazila put razvoja s mnogo teškoća, ali i upornim nastojanjem za održivost i razvoj u svim segmentima. Multiplikacija proizvodnih potencijala vršena je unutar industrijskih skupina na više načina: proširivanjem tvornica, osnivanjem novih pogona ili novih srodnih tvornica kao dopune osnovne proizvodne djelatnosti. Stoga se javlja raznovrsnost unutar pojedinih industrijskih skupina, posebno u ekstrativnoj i metalnoj industriji. Ekstrativna industrija sa svojih četrdeset tvornica u Banovini Hrvatskoj bila je uglavnom vezana uz građevinsku djelatnost pa ona često nije zbog toga u statistikama posebno iskazivana. Drvna industrija sa 203 poduzeća najbolje pokazuje raznovrsnost i etapnost razvoja kroz profil svoje proizvodnje: 1938. godine imala je 140 pilana, a ostalo su bile tvornice razne drvene robe od tvornice sanduka i razne drvene ambalaže te građevinskog materijala do tvornica raznih vrsta namještaja, impregnacija drvene industrijske i građevinske drvenarije, a unutar toga razne drvenarije robe široke potrošnje -od metli za čišćenje i četki do školskog pribora ili raznovrsnih drvenih kalupa. Slična raznovrsnost proizvoda bila je manje-više prisutna i u drugim industrijama.

Poljoprivredna industrija od polu sirovina prerasta i u industriju finalnih proizvoda. Iako u skromnim razmjerima pokrenute su i tvornice tjestenine, slastica te mesnih prerađevina. Ipak i u toj djelatnosti 40 posto je i dalje sirovinska industrija (raznovrsni mlinovi), ali u 60 posto prerađivačke industrije ima raznovrsne robe-

brojne pivovare, tvornice slada, tjestenina, konzervi, raznih vrsta alkohola, mesnih preradevina, ulja, šećera i keksi te kandida. Ta šarolikost i razne slastice pokazuju i porast standarda bar jednog dijela stanovništva u prehrani. Tendencija proizvodnje robe široke potrošnje prisutna je i u tekstilnoj industriji, kako u količini tako i u raznovrsnosti proizvedene robe. Luksuzna odjeća i obuća i dalje je uvožene, ali je povećana potrošnja pa i proizvodnja domaće robe srednje i slabije kvalitete za šire slojeve stanovništva. Iz godine u godinu je povećavan uvoz sirovina za tekstilnu industriju, a smanjivan uvoz gotove robe. Tvornice su bile često sastavljane od predionice, tkaonice i konfekcijske proizvodnje. Ipak su najbrojnije bile tkaonice i predionice svih vrsta tkanina od uvoznog pamuka do domaće svile. Svilogojstvo je u nekim hrvatskim pokrajinama bilo dosta razvijeno pa je bilo i domaće svilene sirovine i svile. Konfekcijska izrada odjeće sporo je napredovala zbog uvoza, a još više zbog uvriježene obrtničke djelatnosti te robe kao i kućne izrade u gradovima i selima. Konfekcija odjeće je napredovala u proizvodnji trikotaže i jeftinije muške i ženske odjeće. Uza sve poteškoće tekstilne industrije, ona je do 1938. dosegla solidniju osnovu za visokokvalitetnu i finaliziranu proizvodnju. No njezino napredovanje pa i sama egzistencija bile su najuže vezane uz potrošačke mogućnosti najširih slojeva stanovništva, posebno seljaštva i radništva. Upravo je egzistencija tekstilne industrije bila povezna karika u spletu životnih veza industrije i poljoprivrede te međusobnih industrijskih prosperiteta, jer je potrošač tekstilne robe bio seljak, ali i radnik zaposlen u raznim industrijskim djelatnostima. Njihova platežna mogućnost, odnosno zarada, utjecala na njihovu kupovnu moć svih proizvoda pa i tekstilnih. Proizvodnju kožne obuće dosta je otežavao pa i onemogućavao veliki uvoz gotovih proizvoda, mada je iz hrvatskih područja izvožena koža. Proizvodnja raznog kožnog remenja sve više potrebna i industrijskim strojevima bila je dosta razvijena. I ova je proizvodnja pokazivala međuovisnost industrije, jer kada je zastala u krizi drvna industrija, zastala je i proizvodnja remena. U proizvodnji obuće uvođeni su neki novi materijali poput gumenih sastojaka te su proizvođene gumene cipele i u toj je proizvodnji posebno na osječkom području bila velika tvornica.

Javljuju se i neke nove industrije kao na primjer elektro tehnička proizvodnja, električne centrale, kemijska industrija i proizvodnja mineralnih ulja te metalne industrije.

Ako se analizira odnos pojedinih industrijskih skupina s obzirom na radnu snagu, uočljiva je znatna međuovisnost povećanja kapaciteta, postojanog kapitala i radne snage. Najrazvijenije industrijske grane upošljavale su i najveći broj radnika pa je u drvnoj industriji radilo 20 posto, a u prehrambenoj industriji 15 posto ukupnog industrijskog radništva, što je ukupno činilo jednu trećinu radne snage uposlene u industriji u hrvatskim pokrajinama.

Dijapazon proizvodnje roba unutar pojedinih industrijskih skupina pokazuje dvije tendencije: nastojanje da se na principima nacionalnih ekonomija proizvede što više roba u domaćoj industriji i na toj osnovi učvrsti njenu isprepletenost, ali i međuovisnost, i drugu tendenciju da se kroz tu među ovisnost razvija industrija kao posebna privredna djelatnost u okviru cjelokupne nacionalne ekonomije. Tendencije na takvom razvoju pokazuje činjenica da je većina tvornica imala veće kapacitete od mogućnosti plasmana roba i da je radila uglavnom sa smanjenim kapacitetima ne samo u vrijeme kriza, a u vrijeme kriza do granica rentabilnosti pa i ispod njih, samo da bi održali kontinuitet proizvodnje i opstanak na tržištu. Istovremeno je nastojala da se afirmira i na inozemnom tržištu, ali je bila otvorena i za uvoz onih proizvoda, posebno sirovina, koje su u zemlji nedostajale.

Industrija je djelovala i borila se za opstanak i tržište vrlo oštro kako na domaćem tako i na stranom tržištu. Najrazvijenije i naj jače industrijske skupine drvna i prehrambena industrija bile su i najugroženije, jer su i u drugim krajevima zajedničke države te dvije industrije bile naj razvijenije i konkurencija na domaćem tržištu je bila vrlo oštra kao i na svjetskom, posebno evropskom. Tekstilna i metalna industrija razvijale su se na potrebama domaćeg tržišta i nisu imale tako snažnu konkurenciju jugoslavenske proizvodnje već inozemne uvezene robe. Ako suzimo promatranje na područje osječke i djelomice

zagrebačke komore tada ove četiri skupine pokazuju još izrazitiju koncentraciju koja ukazuje na dvije značajke: veliku oscilaciju proizvodnje i borbu za unutrašnje i vanjsko tržište. Budući da je oscilacija proizvodnje uglavnom ovisila od plasmana robe na tržištu, a uvoz uvelike od međunarodnih ugovora i financijskih uvjeta na široj državnoj razini, to je ekonomika ovih industrija bila sklona planskoj regulativi, državnim intervencijama i uopće monopolističkim i kartelskim sistemima organizirane privrede pa i političkog podržavanja takvih tendencija. Važnost drvne i prehrambene industrije pokazuje i analiza djelovanja ostalih industrija, jer su njih većina manje ili više bile vezane uz te dvije industrije. Tako je na primjer metalna kao i kemijska industrija bila znatnim djelom svoje proizvodnje komplementarna drvnoj i prehrambenoj industriji u zadovoljavanju njihovih potreba za gorivom, strojevima i drugim alatom.

I nakon 50 godina razvoja industrije u hrvatskim pokrajinama prehrambena i drvna industrija ostale do kraja međuratnog razdoblja vodeće industrijske skupine. Tijekom vremena unutar prehrambene i drvne industrije javlja se veća diferencijacija na polu prerađivačku i prerađivačku djelatnost, s time da je u međuratnom razdoblju bio veći pomak u prerađivačkoj industriji. Razvojnih pomaka je bilo i u drugim industrijama. Posebno je bio izrazit pomak u tekstilnoj industriji, kako u cjelini tako i finalnih proizvoda, te u metalnoj industriji. Obje ove industrije širile su svoju proizvodnju osvajajući domaće tržište robom široke potrošnje. Usprkos niske akumulacije i nedostatnog investicionog kapitala za ulaganje u nova poduzeća i proširenje postojećih kapaciteta, ipak je industrija u hrvatskim pokrajinama napredovala, iako laganijim tempom i uzevši u cjelini u jednom širem rasponu je utrostručila kapacitete. U pet najvažnijih industrijskih skupina (prehrambenoj, drvnoj, tekstilnoj, industriji nemetala i minerala te u preradi metala), hrvatske zemlje, usprkos svih poteškoća, imale su najviši indeks razvijenosti s udjelom od 20-30 posto za Savsku banovinu i znatno niži za Primorsku. Ukupno uzevši u prosjeku te dvije pokrajina uz slovenske zemlje i Vojvodinu predstavljale su industrijsko područje unutar Jugoslavije s razmjerno razvijenim i raspoređenim industrijskim potencijalom. Intenzivniji

industrijski razvoj hrvatskih pokrajina, kao i svih drugih jugoslavenskih područja, otežavalo je siromašno domaće tržište, njegova nedovoljna artikulacija, rastrganost privrednih razvojnih koncepcija i konkretne potrebe autarkične privrede koja se i u hrvatskim i jugoslavenskim prostorima počela razvijati umjesto plansko-razvojne, zbog partikularističke i samovoljne politike državne administracije te kreditnih i monetarnih poteškoća. Istovremeno su domaće poteškoće intenzivirane svjetskom privrednom krizom, zbog poteškoća evropskog i svjetskog tržišta na koje su uvozom sirovina i izvozom svojih proizvoda bile upućene.

Prevaga malih poduzeća bila je izraz investicijskih i proizvodnih mogućnosti, ali i računanje s ograničenim tržištem. Takva je struktura bila prikladnija za promjene ili privremene zastoje u vrijeme privrednih teškoća ili većih depresija. Također je bila mobilnija u vrijeme konjunktura, što je bilo posebno važno u proizvodnji robe široke potrošnje. Usitnjenost kapaciteta i proizvodnje u nestabilnom domaćem i teško pristupačnom stranom tržištu, kao i njezina raznovrsnost, često je spašavala poduzeća pa i industrijske grane od propasti u vrijeme krize, jer su takva poduzeća lakše podnosila smanjenje proizvodnje kao i restrukturiranje proizvodnje s nekim drugim proizvodima, proširenje proizvodnje novim pogonima ili čak srodnim tvornicama. I velika poduzeća bila su najčešće sastavljena od više vrsnih manjih tvornica ili pogona, posebno u drvenoj i tekstilnoj industriji, ali i drugim. Uz nekoliko izuzetaka industrija je bila sastavljena od više manjih poduzeća ili tvornica i često kartelski povezanih međusobno ili na granskoj razini pa je u takvoj organizaciji poduzeća često bila zastupljena cjelovita proizvodnja od prerade sirovina u polufinalne ili čak i finalne proizvode. Većina takvih poduzeća bila je prostorno centralizirana, a ponekad i dislocirana. Jedna takva velika složena organizacija bila je tvornica lokomotiva i vagona u Slavonskom brodu sa svim fazama proizvodnje ili na primjer drvena industrija u Belišću, gdje je bilo isprepletano više proizvodnih grana-drvenih i kemijskih proizvoda, pa varaždinska tekstilna industrija i druge. Takvih primjera povezanosti je bilo mnogo i svi oni pokazuju veliku međuovisnost pojedinih

industrija i otuda i težnje za njenim planiranjem na nacionalnoj razini i protekcionističkom državnom politikom koja bi zamijenila kartelski sistem. Na osnovici grupiranja u složena industrijska poduzeća vršeno je i tehnološko unapređivanje proizvodnje i održavana ravnoteža stabilnosti i rentabilnosti poduzeća. U kartelskom sistemu udruživanja javljaju se ograničenja i prevelika povezanost s inozemnim tržištem što industriji u razvoju nije odgovaralo, jer se ona morala više orijentirati na domaće nego inozemno tržište.

INDUSTRIJA-ZAKLJUČAK

Industrijski razvoj u hrvatskim zemljama kako u predratnim tako i međuratnom razdoblju, ako se izuzme nekoliko velikih uglavnom karteliziranih industrija, bilo je još uvijek u fazi u kojoj je trebao zaštitu od konkurencije uvoza industrijske robe iz susjednih srednje-evropskih država. U predratnom razdoblju to je bio i jedan od glavnih razloga nedostatne industrijalizacije u hrvatskim pokrajinama, koje su bile tržište za robu iz drugih zemalja Austro-Ugarske, a u međuratnom razdoblju su problemi bili složeniji, te je bila također potrebna zaštita domaće industrije. Ona je mogla biti provođena na nekoliko načina: putem zaštitnih carina, osiguranjem amortizacija kroz dulji niz godina, regulacijom zaštitnog kamatnjaka putem tarifne politike u prometu te jednim regulacijskim privrednim organom Privrednim vijećem, koje je bilo predviđeno Ustavom, ali je o njemu trebalo obznaniti poseban zakon. To su bile osnovne pretpostavke za zaštitu domaće industrije.

Carinska zaštita bila je jedan od glavnih zahtijeva industrijalaca državnoj administraciji. Na glavnoj skupštini Saveza industrijalaca

održanoj u Zagrebu 1930. usvojen je zaključak koji ilustrativno objašnjava odnose u gospodarstvu, odnosno položaj hrvatske industrije u odnosu prema sve zatvorenijim evropskim ekonomijama: "Naša mlada industrija treba bezuvjetnu carinsku zaštitu kako bi mogla konkurirati inostranoj razvijenog industriji s velikim kapitalima, kvalificiranim radnicima, a često se služi i doppingom. Dok industrijske zemlje tjeraju ekstremnu carinsku politiku za zaštitu svoje agrarne proizvodnje, moraju industrijski slabo razvijenu zemlje sve poduzeti u zaštitu svoga konstruktivnijeg rada... Agrarna smo zemlja pa zato trebamo štiti agrarnu produkciju, ali kod toga ne smijemo zaboraviti ni na zaštitu i potporu industrije, koja upotrebom narodnih snaga i preradbom sirovina povisuje konzum poljoprivrednih proizvoda i alimentira državni budžet. Industrija podiže našu eksportnu sposobnost i pruža domaćem elementu neposredna zaradu. U harmoničnoj suradnji poljoprivrede i industrije naša će se zemlja ekonomski obnoviti. Ekstremni zahtjevi nisu opravdani, dolazili oni s jedne ili s druge strane." (Privreda 1930)

Industrijalci su tražili visoke zaštitne carine za uvoznu robu široke potrošnje i niske za uvoz sirovina i strojeva, što im je djelomice bilo i uvaženo. Međutim često su potrebe popunjavanja budžeta bile državnoj važnije od zahtjeva industrijalaca, a osim toga industrija je bila dosta razdrobljena i raznovrsna s različitim zahtjevima koji su još k tome varirali prema prilikama na tržištu pa je bilo teško zadovoljiti ih jednim carinskim zakonom, pogotovo jer uz zakon nije bila obznanjena i jedinstvena tarifa, što nije bitnije mijenjalo odnose u carinjenju pa su i dalje carine bile sporni predmet trgovanja s inozemstvom i bio i dalje često uzrok sporova i nezadovoljstva carinskim zakonom. Usprkos nesređene carinske politike državne administracije, a još više prakse, ipak su zaštitna carinska tarifa od 1925. s dodatcima, kao i carinski zakon iz 1929. pomogli razvoju, posebno nekih, industrija. Među njima je posebno napredovala tekstilna industrija, upravo zahvaljujući zaštitnoj carini na uvoz sirovina. Ona je uspjela do početka 30-tih godina prevladati svojim proizvodima na

domaćem tržištu i bila jedna od najprofitabilnijih industrija. Promjene u toj i nekim drugim industrijama pokazuje indeks uvoza sirovina i gotove robe koji je bio slijedeći u 1925. u odnosu na 1926. godinu za cijelu Jugoslaviju, a kako se ta roba znatnim dijelom proizvodila u hrvatskim zemljama to može biti i primjereni pokazatelj industrije u njima

vrsta roba-sirovina			
za-tekstilnu industriju:	pamuk	vuna	svila
sirovine	216	92	104
predivo	180	188	1.444
tkanine	23	35	53
gotova roba	45	17	80

kožna industrija mineralna ulja i željezo vegetalna ulja

ne prerađena koža	73
prerađena	18
sirova nafta	275
ne prerađeno	
uljarice	24
prerađevine	27
polu prerađeno ulja	18

Jedan od važnih preduvjeta za razvoj i zaštitu domaće industrije u cilju njezine stabilizacije bilo je i osiguranje amortizacije kroz dulje razdoblje. Taj se problem javljao dvojako: kao potreba zamjene dotrajalih, postrojenja novim i modernijim te kao potreba proširenja proizvodnih kapaciteta. U obje varijante bio je to problem investicija, što je pak bilo povezano s dugoročnim kreditima. Nedostatak dugoročnih kredita provlačio se cijelo međuratno razdoblje kao glavni problem razvoja industrijalizacije hrvatskih zemalja, a u nekim razdobljima i za neke industrije i povremeno ili stalno kao uvjet egzistencije. U bankama je bilo dosta novca, ali je dodjeljivanje dugoročnih kredita bilo povezano s nizom poteškoća, od

nestabilnosti svjetskih valuta i dinara, koji je prošao dvije stabilizacije, do nedostatnog zakonodavstva, koje bi osiguravalo novčanim zavodima ulaganja u gospodarstvo kao na pr. tvornice ili druge proizvodne objekte, jer oni nisu mogli biti založni za hipotekarne zajmove. Osim toga kamatnjak je bio nestabilan i vrlo visok i većina kredita, koje je industrija dobivala od novčanih zavoda, bili su kratkoročni s visokim kamatnjakom i do 14 posto. Narodna banka je posebnim pravilima dodjeljivala kredite gospodarskim subjektima pa i industriji, ali ti zajmovi su bili nedostatni često nepravedno podijeljeni te dodjeljivani putem novčanih zavoda što je poskupljivalo kamatnjak. K tome je u tom razdoblju bilo i nekoliko novčanih kriza i jedna velika gospodarska kriza, da bi sve završile u drugom svjetskom ratu. Industrijska poduzeća mogla su osigurati amortizaciju jedino emisijama dionica i njihovom prodajom. Dionice su kupovane uglavnom u paketima i najčešće inozemnim kapitalom, koji je tim putem ulazio u jugoslavensku i hrvatsku industriju, postepeno preuzimajući najveća industrijska poduzeća, pa i cijele industrijske grane, kao na pr. naftnu industriju, ili najvitalnije dijelove pojedinih industrija. Drugi je put bio pomoć državne administracije koja se očitovala u kreditima Narodne banke industriji ili sufinanciranjem industrijskih poduzeća ili nekih industrijskih grana, što je vodilo ka njihovom podržavljenju ili bar kontroli nad poslovanjem.

Zaštita industrije mogla se provesti i regulacijom zaštitnog kamatnjaka, odnosno ograničenjem visine kamatnjaka .U predratno vrijeme na području Austro-Ugarske postojalo je razmjerno razvijeno novčano tržište na kojem je prevladavao internacionalni kapital, a državna Austro-Ugarska banka svojim kamatnjakom regulirala kamatnjak privatnih banaka. Cirkulacija novca i kamatnjaka bila je odgovarajuća ponudi i potražnji, a potreba za kreditima ,uz odgovarajuće uvjete, uglavnom zadovoljavajuća, posebno za hipotekarne kredite. Kako je u hrvatskim pokrajinama bilo dosta novčanih zavoda i razvijena štednja, krediti su industriji bili dostupni, pogotovo što je većina većih industrija bila u vlasništvu velikih dioničara iz

drug dijelova Monarhije, ili su putem hrvatskih banaka podizani krediti od velikih banaka u Beču, Budimpešti ili Pragu. Tako je priliv inozemnog kapitala iz drugih krajeva Monarhije, odnosno internacionalnog kapitala, ulazio u hrvatsku industriju i pokretao razvoj većih industrijskih poduzeća, dok su srednja i mala poduzeća bila uglavnom financirana iz sredstava većih hrvatskih novčanih zavoda, najčešće Prve hrvatske štedionice. Tako je usprkos nekoliko predratnih novčanih kriza, postojala relativno dobra cirkulacija novca i dostupno kreditiranje industrije, što je omogućilo njen razvoj. Rat je presjekao tu cirkulaciju, a u novoj Državi Srba, Hrvata i Slovenaca bilo je teško uspostaviti ranije tokove kreditiranja, a nije uspostavljena ni efikasni novi sustavi. U prvim poratnim godinama djelovalo je liberalističko tržište novca opterećeno inflacijom, zatim u drugoj polovini 20-tih godina restrikcijom kredita, a u 30-tim općom privrednom i novčanom krizom. U prvoj polovini 20-tih godina uslijed velike inflacije i liberalnog novčanog tržišta u svijetu je bilo dosta novca u opticaju, a također i u hrvatskim novčanim zavodima pa je kamatnjak bio dosta nizak, odnosno podnošljiv, uglavnom zbog inflacije. Nakon stabilizacije dinara, u kojoj su mnoge banke bile oštećene, zbog prevelikog i neopreznog kreditiranja, banke su uvele velike restrikcije kredita, a kamatnjak je poskupio. Javila se dosta velika razlika između aktivne i pasivne kamate, što se zadržalo i u narednom razdoblju, usprkos velikog i često izražavanog nezadovoljstva privrednika. I u drugoj polovini 20-tih kao i u 30-tim godinama postojalo je obilje novca, ali uslijed visokog kamatnjaka vrlo malo kreditnih mogućnosti.

Banke su bile vrlo oprezne u dodjeljivanju kredita, dugoročni investicijski krediti su malo dodjeljivani pa je industrija morala poslovati uglavnom s kratkoročnim- konto korentnim kreditima kao obrtnim kapitalom. Već od 1928. započinje krizno razdoblje svjetskog i evropskog novčarstva, što se jako osjećalo i u hrvatskom novčarstvu

zbog njegove povezanosti uz austrijske i mađarske novčane zavode, a preko njih i međunarodnim novčarstvom. .Križa je trajala intenzivno nekoliko godina, a latentno cijelo slijedeće desetljeće, što je još više otežalo kreditiranje industrije. Likvidne su bile samo uglavnom velike banke u kojima je strani kapital u realnosti određivao i kamatnjak. Kamatnjak nije odgovarao finansijskoj moći gospodarstva pa ni većeg dijela industrije kao dužnika, a je oživljavanje kreditnog poslovanja industrije ovisilo upravo o kamatnjaku. Ona je pak ovisila od više čimbenika: teškoća s novčanicama zbog prelaska monetarnog sistema na zlatnu podlogu početkom 30-tih godina, te novčane i gospodarske krize koja je istovremeno trajala, a nakon nje ograničenja deviznog poslovanja, koje je provodila državna administracija da bi očuvala stabilnost deviznog dinara i sve češćeg klirinškog poslovanja, što su uvodile i ostale evropske, posebno srednje evropske, države. Kad je 1932.zakonom o zaštiti zemljoradnika blokirano poslovanje većine privatnih novčanih zavoda, problem kamatnjaka je postao još složeniji. Novčarska kriza 1929-1933.kao i klirinški sistem plaćanja toliko su utjecali na hrvatsko gospodarstvo da je u rezoluciji s konferencije zagrebačke TOK sredinom 1933 istaknuto da «...narodna privreda u današnjoj situaciji ne odbacuje ni toliko koliko iznose sadašnji kamatni troškovi.» Stoga i među hrvatskim privrednicima prevladava mišljenje o potrebi intervencije državne administracije na visinu kamatnjaka:"Sigurno je jedno: u prilikama u kojima se naše novčarstvo i naša cjelokupna privreda nalazi, državna pomoć postala je zadnji i jedini pravi izvor restitucije in intergnum.» Budući da je privatno novčarstvo zbog novčarske krize bilo kreditno nesposobno te je održavalo visoki kamatnjak, Narodna banka je početkom 30-tih godina administrativnim mjerama i svojim kamatnjak nastojala kontrolirati kamatnjak. Ona je pri tome prema "prečanskim" krajevima, pa i hrvatskim pokrajinama,

vodila restriktivnu kreditnu politiku, njene novčarske mjere nisu poboljšale kamatnjak i u hrvatskim zemljama. Naime Narodna banka je dodjeljivala novčanim zavodima u tim krajevima kredite, što ih je poskupljivalo i tako podržavala u njima i dalje visoki kamatnjak i kreditnu skučenost hrvatskog gospodarstva i u njemu industrije. Stoga i Savez hrvatskih industrijalaca neprekidno negoduje zbog kreditne politike Narodne banke prema hrvatskom gospodarstvu, jer usprkos dovoljno novca svojom politikom dodjeljivanja kredita održava visoki kamatnjak i tako koči razvoj i poslovanje i industrije, te da nedovoljno surađuje s privredom. Sredinom 30-tih godina zajedno sa smirivanjem gospodarske krize i kamatnjak je snižen na kredite, ali više administrativnim pritiscima nego ekonomskim faktorima ponude i potražnje, jer je zbog političkih okolnosti postojala i dalje velika poslovna nesigurnost u cijeloj Evropi pa tako i u jugoslavenskim odnosno hrvatskim zemljama. Kamatnjak je maksimiran zakonskim odredbama iz 1934 Uredbom o novčanim zavodima i 1936. Uredbom o izdavanju blagajničkih zapisa, a kamatnjak Narodne banke je snižen na 4.5 posto za kredite novčanim zavodima, a oni su ga morali također sniziti s ranijih 12-20 posto na 7 posto godišnje. U bankama je porasla i štednja pa su one bile opterećene obiljem novca, ali zbog opće političke i gospodarske nesigurnosti su ipak nisu odobravale industriji i ostaloj ne agrarnoj privredi, u kojima nije bilo hipotekarnih garancija, dugoročne kredite već i dalje samo kontokorrentne tj. kratkoročne kredite. Stoga je nastala paradoksalna situacija da su banke bile preopterećene novcem, a industrija i dalje nije mogla dobiti potrebne kredite. Kako je postojala i zakonska zabrana da novčani zavod drže velike količine pasivnog novca, s ciljem da ih se prisili na kreditiranje, oni su izbjegavali tu prisilu tako da su slali novac na inozemna tržišta, pa se javlja 1936. znatan odljev novca na inozemna tržišta kapitala. Ovaj preokret djelovao je

i na kamatnjak i dakako nepovoljno na kreditiranje industrije. Osim toga na novčanom tržištu porasla je vrijednost državnih papira i povezano s time i špekulacije na burzama, što je pak utjecalo na štednju u privatnim novčanim zavodima, jer je u njima smanjena a porasla u državnim, koji su bili manje dostupni industriji. Ipak je zaštitni kamatnjak povoljno djelovao na industrijski razvoj i pokrenuo privremeno proces prosperiteta industrije sredinom 30-tih godinu. Međutim, efekte tog procesa umanjilo je istovremeno smanjivanje kupovne moći stanovništva. Zakonska zaštita kamatnjaka imala je pozitivne učinke na poslovanje i razvoj industrije, ali je povećala i njenu ovisnost kao i novčanih zavoda o Narodnoj banci. Taj proces je još izrazitiji od 1937. kada se javlja nova novčana kriza pa je državna intervencija djelovala kao zaštitnik stabilnosti novčanog tržišta i kamatnjaka. Tako je politika zaštitnih kamata od svrhe da zaštiti industriju i ostalo gospodarstvo od previsokih kamata na kredite postala instrument kontrole državne administracije nad novčanim zavodima i industrijom pa i ostalim gospodarstvom. Sistem zaštitnog kamatnjaka na način kojim je proveden nije mogao funkcionirati kao pravi regulator kreditiranja gospodarstva pa ni industrije i zbog nerazvijene ekonomske i kreditne strukture gospodarstva i novčanih zavoda u kojem nije bilo razvijenog novčanog tržišta, a novčarstvo se svodilo uglavnom na servisiranje poslovanja privrednih subjekata i štednje..

Pitanja načina intervencija državne administracije na kamatnjak, i uopće na novčarstvo, ostalo je aktualno do kraja 30-tih godina ne samo zbog njezinih centralističkih nastojanja i neprikladnih rješenja, već i zbog nedostatka ostalih mehanizama kreditiranja. Traženje puta i načina rješavanja i pitanja zaštitnog kamatnjaka kao i cijelog sistema funkcioniran gospodarstva pa u tom

okviru i industrije kao njenog sve značajnijeg dijela, kretao se od liberalističke slobode do zahtijeva privrednika za planskom privredom putem ekonomskih mehanizama njenog reguliranja i u tom cilju pokretanje rada Privrednog vijeća, koje je državnim Ustavom bilo predviđeno, ali nije nikada i pokrenuto. Umjesto toga kao nadomjestak i rješenje javilo se nastojanje državne administracije za dirigiranom privredom. To su bile tri osnovne tendencije koje su se javljale u svim evropskim pa i svjetskim privredama i političkim sistemima u prvoj polovini XX stoljeća pa su bile prisutne i u jugoslavenskoj privredi i državnoj intervenciji s time da su postojale različnosti interesa i načina između centralističke državne administracije i nacionalnih pa i hrvatskih političkih interesa, posebno u industriji.

Problemi kreditiranja industrije u hrvatskim pokrajinama i njihov odnos prema državnoj intervenciji s kamatnjakom, bio je aktualan uglavnom za srednja i manja industrijska poduzeća pretežito u vlasništvu domaćeg kapitala, dok su veća bila najčešće u vlasništvu inozemnog kapitala i poslovnim kao i akcionarskim vezama ovisna o inozemnim novčanim zavodima, najčešće bankama, pa je u tim okvirima rješavano i pitanje kamatnjaka. Međutim problemi s kamatnjakom i uopće kreditiranjem gospodarstva i industrije bili su na isti način opterećeni i u drugim državama i putovi rješavanja u gotovo svim državama manje ili više ovisni o različitim načinima intervencije državne administracije u gospodarstvo u cjelini i njenog miješanja u novčarstvo te određivanje visine kamatnjaka. Tako s na jednoj strani javlja i učvršćuje državna intervencija u gospodarstvu te putem kamatnjaka i drugim mjerama intervenira i na industriju pa i njeno usmjeravanje, odnosno učvršćuje se dirigirana državna privreda kao na primjer u fašističkim državnim sistemima i Sovjetskom savezu ili liberalistički kapitalistički sistem prerasta u različite oblike kapitalističkih visoko razvijenih privrednih asocijacija poput

monopola ,kartela i trustova u kojima je financiranje i kreditiranje industrije bilo rješavano unutar međusobni dogovora i povezanih interesa, što je zatvaralo i te industrije i gospodarstvo i vodilo u autarkične sisteme. Prostora za slobodne privredne asocijacije nije bilo pa sve manje i za inokosno vlasništvo te je i funkcija zaštitnog kamatnjaka, kao i njegovo ekonomsko reguliranje putem ponude i potražnje, sve manje prisutno, što je pak otežavalo slobodnu cirkulaciju kapitala i poslovanje industrije. Umjesto slobodne cirkulacije kapitala u gospodarstvu javlja se u bankama plivajući kapital koji se oplođuje na kratkoročnim-kreditima i visokom kamatnjaku i seli prema vlastitim interesima, prelazeći brzo ne samo granice pojedinih novčanih zavoda i država, već i kontinenta stvarajući time i privrednu nestabilnost prostora na kojima je "plivao" i tako osiromašivao privredu. Taj je proces bio posebno značajan za 30-te godine i utjecao na jačanje tendencija za autarkičnom privredom i klirinškim plaćanjem među državama i povećano karteliziranje industrija i tako pronalaženje zaštite između ostalog i od visokog kamatnjaka.

Zaštita industrije putem zaštitnih prijevoznih tarifa u prijevozu sirovina i gotovih industrijskih proizvoda imala je gotovo jednaku važnost za opstanak i napredak industrije kao i zaštitne carine i kamatnjak. Roba je kao i sirovine prevožena željeznicom, rijekama i morem i dakako za taj je prijevoz naplaćivana vozarina. Dakako, njezina je osnovna funkcija bila da namakne sredstva za nesmetano odvijanje saobraćaja, ali je bila i indikator gospodarske politike državne administracije i funkcioniranja cjelokupnog gospodarstva. Visina cijene vozarine mogla je povišiti ili sniziti cijenu roba te utjecati na njezinu cirkulaciju. Stoga je vozarina mogla biti jedan od faktora zaštite domaće industrije od konkurencije uvezene industrijske robe. Istodobno se privredna konjunktura ili

njeno slabljenje moglo pratiti na prihodima saobraćajnih sredstava. Zbog navedenih povezanosti gospodarstava i saobraćaja, on je bio tretiran kao javno dobro, bez obzira na oblik vlasništva, te je potpadao pod javnu kontrolu. Stoga je i saobraćajni tarifni sustav bio podređen javnim interesima pa je u njegova kreiranju osim vlasniku sudjelovala i javna vlast, uglavnom državna administracija, bilo da je sudjelovala u subvencioniranju prijevoza roba i ljudi, bilo u poravnanju eventualnih dugova ili gubitaka, ali i određivanju prijevoznih tarifa. Kao i carinska tako je i prijevozna tarifa bila u razdoblju do prvog svjetskog rata za prijevoz roba pa i industrijskih po hrvatskim zemljama, određivana u Budimpešti, a poslije u novoj državi u njenom administrativnom centru- Beogradu.

Prijevozna tarifa odražavala je i političke intencije onih koji su je određivali ili sudjelovali u njenom kreiranju. U vrijeme povezanosti hrvatskih zemalja s Ugarskom i u tarifnoj su politici bile izražene centralističke tendencije mađarske vlade prema hrvatskoj privredi i zapostavljenost u interesima. Prijevozna tarifa je tada bila niža na relacijama koje su povezivale mađarska područja e jadranskim lukama ili drugim destinacijama u hrvatskim zemljama, nego unutar hrvatskih zemalja pod izgovorom da se naplaćuje prijevoz na dužim relacijama.

U međuratnom razdoblju su prijevozne tarife bile također često razlogom sporova privrednika i državne administracije, koja je u novoj državi preuzela upravu nad većim dijelom željeznica i u hrvatskim pokrajinama. U poslijeratnim godinama pa i tijekom cijelog tog desetljeća tarife u prometu su određivane, kao i carine, prema okolnostima i potrebama prometne službe te su istom pod kraj tog desetljeća vođene su sustavnije rasprave i pokušaji usklađivanja interesa privrednika i uprava željezničkog i ostalih prometa. Pogoršani uvjeti privređivanja i gospodarska kriza prisili su, zbog smanjenih

prihoda, i državnu administraciju da više pažnje posveti i prometu roba i prijevoznom tarifnom sustavu. Budući da je dvije trećine roba prevoženo željeznicom, otpočele su najprije rasprave o željezničkoj tarifi. Željeznička tarifa bila je visoka uglavnom zbog slabe tehničke opremljenosti željeznica za prijevoz roba pa je roba dugo putovala ili čekala na pretovare, skladišta i slično, što je poskupljivalo cijenu prijevoza pa je problem vozarina bio povezan i sa saniranjem željeznog prometa u cjelini. U takvim je okolnostima problem prijevoznih tarifa imao dvojaku, ali i oprečnu dimenziju. Naime, da bi se željeznički prijevoz sanirao bilo je potrebno namaknuti sredstva, a jedan od glavnih izvora bila je vozarina. S druge pak strane gospodarstvo je ovisilo i o niskim prijevoznim tarifama, da bi nižim cijenama bilo konkurentno na tržištu, po gotovo u godinama krize. Tada je cijena prijevoza robe postala još važnija, Roba je često prodavana ili po cijeni proizvodnje ili čak ispod toga pa je odnos između troškova saobraćaja, rada i vrijednosti toga rada za privrednike pokazivao i nedostatke šireg tržišta ,pogotovo za robe široke potrošnje. Uslijed toga ja prijevozna tarifa umjesto da bude zaštita za industriju, postala njoj opterećenje, pa je i to bio jedan od razloga pojave tendencija za autohtonim privrednim područjima na užim nacionalnim pa i regionalnim područjima i u hrvatskim pokrajinama .S obzirom na konfiguraciju i opsege tih područja smjerovi istok zapad bili su po godini za prijevoz na ostala jugoslavenska područja, a u novim okolnostima 30-tih godina opet jačaju težnje za prometnim smjerovima sjever-jug i povezivanje željezničkog prijevoza s pomorskim te orijentacija na izvoz preko jadranskih hrvatskih luka.

Početak 30-tih godina, u vrijeme najoštrije gospodarske krize, promet roba i putnika znatno je smanjen pa je znatno smanjen i prihod transportnih poduzeća, posebno željeznica. Od 1930-1932 dvostruko je smanjen prijevoz roba kako po količini tako i po

vrijednosti. U takvim okolnostima jačaju u 30-tim godinama interesna razmimoilaženja u tarifnoj politici između prijevoznika i privrednika, posebno u prijevozu industrijske robe i sirovina. Privrednici iscrpljeni krizom tražili su dakako povlaštene prijevozne tarife kako bi prijevoz robe bio što jeftiniji, dok je državna administracija s prijevoznicima, pogotovo željezničkom direkcijom, željela suprotno kako bi i željeznica i ostali prijevoznici nadoknadili svoje troškove i pokrili amortizacione troškove. Te dvije tendencije sukobljavale su se pri svakoj raspravi o donošenju Zakona o taksama i njihovim primjenama pa je i sva tarifna politika o prijevozu svedena na cjenkanje privrednih komora i vladinih institucija o visinama tarifa za pojedine robe pri čemu su često bili više prisutni interesi pojedinaca nego tarifa u cjelini. Takav je pristup ostavljao malo prostora za rješavanje i usklađivanje interesa prometnih poduzeća i industrije u prijevozu roba i sistema prijevoznih tarifa. Budući da su i politički, odnosno geopolitički, interesi utjecali na sveukupni gospodarski život pa i prometnu politiku, javile su se divergencije interesa između istočnih krajeva zajedničke države i hrvatskih zemalja o prijevozničkoj orijentaciji: istočni krajevi Jugoslavije zagovarali su prometne pravce prema balkanskim prostorima i izvoz Dunavom u Crno more, odnosno Soluna u kojem je Jugoslavija imala slobodnu carinsku zonu u Sredozemlje, dok su hrvatski privrednici bili orijentirani prema jadranskim lukama. Izvoziti preko jadranskih ili grčkih luka, odnosno Dunavom preko crnomorske luke Braile nije bilo svejedno hrvatskim izvoznicima kako zbog geografskih razdaljina, tako i zbog nacionalnog interesa koji je nalagao razvoj jadranskih luka. Osim toga javljao se i sukob interesa riječnog transporta, jer je bio sve više zapostavljan transport Savom i sisačka luka za put u jadranske luke. Dakako da je u takvim okolnostima bilo teško izgraditi prijevozni tarifni sistem, a još više takav koji bi pogodio i raznim gospodarskim granama od poljoprivreda do industrije.

Ipak ključni problem zaštitne i uopće proвозne tarife bilo je njeno provođenje na željeznici. U toj je tarifi trebalo izvršiti koordinaciju troškova eksploatacije željeznica i potreba narodne privrede. Željeznica je bila naj univerzalnije, najintenzivnije i najsigurnije prijevozno sredstvo. S mogućnošću jednokratnog prijevoza velikih količina roba, ona je imala i osovinsko značenje za prijevoz roba u odnosu na druga prijevozna sredstva tog vremena. Na nju je nadovezivan riječni, cestovni i pomorski promet. Njena je uloga u cirkulaciji roba bila presudna posebno za hrvatsko gospodarstvo pa je interes privrednika vezano za nju bio dvojak: privrednici su željeli prijevozne povlastice, kojima bi nadoknadili gubitke na tržištima i povećali zaradu, ali su bili svjesni da treba željeznički promet i održavati i razvijati kako u interesu njegove prijevozničke funkcije kao okosnice ostalih vrsta prijevoza. U doba konjunktturnih 20-tih godina željeznica je zarađivala na prijevozu roba, a u 30-tim kriznim održavala se visokim prijevoznim tarifama. Pomorski promet ovisio je o željezničkom pa i njenim prijevoznim tarifama, a djelomice i riječni, pogotovo rijekom Savom. Iako su neka veća industrijska poduzeća imala svoje, obično uskotračne željeznice, ipak su i ona ovisila o prijevozu široko tračnim državnim željeznicama pa su i ona bila zainteresirana za pogodovne tarife, a posebno su bila zainteresirana manja poduzeća. Željezničke tarife određivala je Direkcija željeznica koja se nalazila u Beogradu, a kada su uspostavljene i Direkcije u Zagrebu onda je neke tarife dodjeljivala i ta institucija. Povlaštene tarife željeznica i drugi prijevoznici dodjeljivali su na veće količine roba kako svim vrstama tako i industrijskim robama. Industrija je imala onoliko zaštitne prijevozne tarife koliko je uspjela iskamčiti, jer je nedostajao sistemski i koordinirani odnos između gospodarstva i prijevozničkih poduzeća, a velika zakonska zbrka nastala uslijed stalnih izmjena i dopisa još više je učinila prijevoznu tarifu

subjektivnim kriterijem. Zbog toga Direkcije su bile pretrpane raznim žalbama ili Komora na prijevozničku tarifu za pojedine proizvode ili zbog nepravilnosti pojedinačnih naplata. Tako su na primjer lučke tarife bile za pojedine robe, najčešće rasute terete, od 10 do 40 posto niže nego za suhozemni prijevoz kao bi privukle terete.

U riječnom prijevozu su postojala veće razlike zbog više prijevoznika rijekom Savom. Dunavska plovidba bila pod upravom posebnog poludržavnog društva i određivala tarifu, kojom je također nastojala privući terete, ali ona nije bila toliko interesantna hrvatskim izvoznicima orijentiranim pretežno na jadranske luke. Hrvatska industrija izvozila je i prevozila uglavnom izrađevine ili polu sirovine od drva, kamena i poljoprivrednih proizvoda, a to su bili rasutu tereti i kao takvi imali određene beneficije zbog velikih količina u prijevozu. Dapače u 30-tim godinama željeznica je modernizirala svoj vozni park i vagonima prikladnim za prijevoz poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, što je poboljšalo prijevoz, ali s obzirom na gospodarsku krizu nije se najbolje uklapalo u mogućnost plaćanja tih pogodnosti prijevoza.

S obzirom na sve poteškoće u komunikaciji industrijalaca i cijelog gospodarstva s državnom administracijom, pogotovo u 30-tim godinama obilježenim gospodarskom krizom, javljali su se sve češće zahtjevi privrednika za planiranjem gospodarstva putem PRIVREDNOG VIJEĆA.

U vrijeme drugog svjetskog rata industrije je pretrpjela velike gubitke te je u poslije ratnom vremenu u prvim godinama proglašena obnova industrije na novim principima i na osnovi nacionalnog kapitala. U narednim godinama bilo je nekoliko faza u kojima je bilo kolebanja o privatizaciji industrije i uopće gospodarstva početkom sedamdesetih godina, ali je prevladana koncepcija podružtvavljenja na bazi radničkog samoupravljanja. Dileme su nastavljene i tijekom tog i narednog desetljeće pri čemu je bilo i nastojanja za uvođenje dioničarstva, ali

je početkom 90-tih godina prevladala koncepcija specijalne privatizacije, iako su banke bile pune novaca.